

MINISTRY OF EDUCATION

Republic of Ghana

TEACHING SYLLABUS FOR DAGBANI (SENIOR HIGH SCHOOL 1 - 3)

Enquiries and comments on this syllabus should be addressed to:

The Director
Curriculum Research and Development Division (CRDD)
P. O. Box 2739
Accra
Ghana

Tel: 0302-683668
0302-683651

September, 2010

GHANA ZULIYA YELTŌYA MINI KAYA NI TAADA “ELĒTIVI” SILABOSI (DAGBANI)

YĒLINYIMSA

LAHIBALI TUULI:

Karim baŋsim Sŏ pala Silabosi labi lihi komitii (The New Education Reform Syllabus Review Committee (NERSRC) labi vihi tuma ŋɔ du n-tam Karim baŋsim Sŏ pala zaŋ tum tuma comitii (New Educational Reform Implemeatation committee (NERIC)) ni tahi lahibali sheli nti ti CRDD nima zuƳu. NERIC ni tahi lahibali sheli maa na kpaŋsila bŏhimbu mini wuhibu tuuni din jendi silabosi sheli din che ka wuhibu mini bŏhimbu baŋsim lu n-zahim, ka ni tooi baligi ninvuy’ sheba ban biehiƳu tiri tooni yelimuyisira.

Nia ŋɔ lihimi ti kpa silabosi sheli din kpaŋsi karimbihi baŋsim sheli din ni tooi ziligi be tɛha, ka kpurisi ba ka be yihiri hankaya polo ka kpaŋsi ba ka be tooi tumdi be dintoil zuƳu.

DALIRI SHEŊA ŊAN CHE KA DI TU NI TI WUHIRI GHANA ZULIYA BALIBU YELTŌYA MINI KAYA NI TAADA

Yeltŏya pala binshɛƳu ti ni mali tiri lahibali ko, di nyela kpaŋjŏƳu sheli ni kaya ni taada yela, niriba tɛha, tabibi lebiginsim baŋsim, tibbu soya ni ŋan pahi ni be. Zuliya yeltŏya ni ka zuliya balibu kam daashili be. Din lahi nye so gahindili sheli zuliya kam ni doli n-galisiri be kaya ni taada n-tiri be nyaana.

Kali n-wuhiri niriba ni daa nye shɛm, ni be ni nye shɛm pumpɔŋɔ ni be ni yɛn ti be shɛm sŏhibiɛƳu ni

DinzƳu Ghana Zuliya balibu yeltŏya bŏhimbu ni:

- i) sŏƳ ka kpaŋsi karimbihi ni zaŋdi yeltŏya n-tumdi shɛm.
- ii) ziligi karimbihi tɛha, ka be tooi zaŋdi baŋsim sheli be ni gbaai yeltŏya maa puuni n-ku be maŋmaŋa zuƳu nti tabili be zuliya maa zaa bukaata.
- iii) sŏƳ ka kpaŋsi be nintiƳibo zaŋ kpa be zuliya yeltŏya, be zuliya yelikpana ka be nini lahi tiƳi be zuliya ni tibigi biehi’ sheŋa ni gahim shɛm ka gu ŋa.
- iv) kpaŋsi be nintiƳibo zaŋ kpa be zuliya biehiƳu, bŏmma ni nyamma soya ni fukumsi yelimiyisira soya be zileli nti tabili tingbani maa zaa ni.
- v) bo daliri sheŋa ŋan ni che ka, nintiƳibo beni zaŋ kpa zuliya sheba yeltŏya mini be kaya ni taada.

TUMA ZAA NIANIMA

Baŋsim maa piemi ni di sŏƳ karimbihi ka be tooi:

- i) gbaai zuliya yeltŏya ni chani shɛm ni be ni mali li tumdi shɛm.
- ii) baŋ be zuliya yeltŏya mini be kaya ni taada vienyela ka be nini lahi tiƳi li.
- iii) nya nintiƳibo zaŋ chaŋ be yaanima ni che yeltŏya, taarihi ni kaya sheŋa n-zali ba.
- iv) baŋ ni ka dama ka Gbaŋsabila yelli kam n-ka anfaani.
- v) baŋ ni nolini baŋsim nyela biehiƳu taƳibu so’ sheli din maani nira, ka o tooi be niriba bee zileli ni.
- vi) labi zahim ka taƳi be kaya ni taada so’ sheŋa di yi niŋ ka lala tu kamaata.

SILABOSI MAA NI PE SHɛM

Pumpɔŋɔ yuuni kam tuma din be silabosi ŋɔ ni pula zii bunahi zuƳu.

YaƳili 1: Fonoloji

YaƳili 2: Karimgbaai

Yayili 3: Sabbu

Yayili 4: Yeltɔya baɲsim (Litiricha) mini Kaya ni Taada.

Pubupubu ŋɔ wuhirila baɲsim sheli karimbihi ni tu ni bɛ gbaai Ghana Zuliya Yeltɔya puuni.

**SINIO HAAI SHIKURU (SHS)
SILABOSI MAA BIEHIGU NI DI NI PE SĔM**

YUMA AYI (SHS 1)	YUMA ATA (SHS 2)	YUMA ANAHI (SHS 3)
YAYILI 1: FONOLOJI Pubu 1: Zuliya Yeltɔya Pubu 2: Noli ni yaɣ'sheɲa ŋan namdi Yeltɔya vuri Pubu 3: Yeltɔya vuri mini alaamanima ni bachikɔba walgibu Pubu 4: Vaawulinima buyisibu 5: Vaawulinima ni kperi dooni bachinima ni shem.	YAYILI 1: YAYILI 1: FONOLOJI Pubu 1: Vaawulikonkoba (ni dooni pari taba zuɣu bachinima ni shem, vaawuli ŋmaai bahi) Pubu 2: Konsonantinima: buyisibu ni ŋa ni kperi dooni bachinima ni shem. Pubu 3: Vaawulinima ŋan yiri noli ni, nyee ni, ni ŋan nye nyekpurilim. Pubu 4: Bachijilla Pubu 5: Yee	YAYILI 1: FONOLOJI YAYILI 1: Pubu 1: Vaawul'birti Pubu 2: Vuri valibu. Pubu 3: Vu'jɛba mini vuri ayiyi nambu
YAYILI 2: KARIMGBAAI Pubu 1: Karimbu din zilima a) yomyom karimbu b) parigahim karimbu Pubu 2: Lahibali boɣili yeltɔyikpani mini di Yeltɔy' kahigira Pubu 3: Litiricha bielima Pubu 4: Yeltɔya lebigibu	YAYILI 2: KARIMGBAAI Pubu 1: Karimbu din zilima Pubu 2: Karimwaa Pubu 3: Litircha bielima Pubu 4: Lahibali Lebigibu	YAYILI 2: KARIMGBAAI Pubu 1: Labi teei a) yomyom karimbu, ni di niŋbu b) parigahim karimbu ni di niŋbu Pubu 2: Lahibali Filimbu Pubu 3: Lahibali Lebigibu

YUMA AYI (SHS 1)	YUMA ATA (SHS 2)	YUMA ANAHI (SHS 3)
<p>YAYILI 3: SABBU</p> <p>Pubu 1: Bachi pubu balibu Pubu 2: Yeltɔyili Pubu 3: Yeltɔy'ɔmaa Pubu 4: Bachigansi zaɣ'bobu leebu Pubu 5: Bachinima nambu Pubu 6: Bachi bihi tɔbu Pubu 7: Lahibali sabbu: (i) Lahibali din nyɛ teei tɔyisi (ii) Lahibali din buyisira. (iii) Lahibali din wuhiri bɛ ni maani binsheɣu shɛm</p>	<p>YAYILI 3: SABBU</p> <p>Pubu 1: Bachiniɗda ɗan mali niɗsim deera ni bachiniɗda ɗa ka niɗsimdeera. Pubu 2: Niɗsim niɗ jɛndi saha (niɗsim din niɗ pumpɔɗɔ/nɗsim din niɗ n-gari/nɗsim din niɗ gari ka na be niɗbu ni/din niɗ gari zaa/din daa na yɛn niɗ) Pubu 3: Bachinamdili yɛtɔyɗma'sɔɣu Pubu 4: Bachiniɗdili yeltɔyɗmasɔɣu Pubu 5: Bachiniɗdipahirili yeltɔyɗmasɔɣu Pubu 6: Bachibuyisirili yeltɔyɗmasɔɣu Bachiniɗda ni pe n-doli taba shɛm Pubu 6: Pubu 7: Bachibuyisira Pubu 7: Bachi balibu ɗan deeri ni ɗan bi deeri bachi pala pahiri ɗa zuliya ni (Yekpɛma, bachi sheɗa ɗan kpɔnsiri yeltɔya, bachishɛɗa ɗan dooni bachinamda nyaarɗa n-wuhi ɗa ni be shɛli, (post positions) bachituyira, ni ɗan pahi) Pubu 8: Lahibali Sabbu i. Lahibali din nyɛ teei tɔyisi ii. Lahibali din nyɛ buyisibu iii. Lahibali din wuhiri bɛ ni niɗdi binsheɣu shɛm iv. Lahibali din nyɛ nangbankpeeni v. Washiika/Gbaɗ sabbu (Simili)</p>	<p>YAYILI 3: SABBU</p> <p>Pubu 1: Yeltɔyili kahigibu baɗsim (yeltɔyili biɛlima) – (SVO.) Pubu 2: Yeltɔyili ni di balibu Pubu 3: Bachi/Yeltɔyili tiligibu Pubu 4: So zilinkom sabbu Pubu 5: Lahibali Sabbu i. Lahibali din nyɛ teei tɔyisi, nangbankpeeni ni binsheɣu maalibu sabbu ii. Washiika/Gbaɗ sabbu (din sayi jina ni, ni di kpe jina ni) (semi/formal) iii. Zama ni Nangbankpeeni (Debate) sabbu iv. Alizama Sabbu v. Lahibali zaɗ ti lahibali churi gbana.</p>

YUMA AYI (SHS 1)	YUMA ATA (SHS 2)	YUMA ANAHI (SHS 3)
<p>YAYILI 4: YELTŌYA BAŊSIM (LITIRICHA)/KAYA NI TAADA</p> <p>Pubu 1: Litiricha baŋsim bŋbu piligibu</p> <ol style="list-style-type: none"> i. Litiricha buyisibu ii. Litiricha balibu (Litiricha Sabirili mini Nolini baŋsim) iii. Litiricha nahingbana (litiricha sabirili mini Nolini baŋsim) iv. Litiricha bielima: Litiricha maa ni ziri lahibali sheli yeltŋyikpani, luy' sheli polo niŋsim ni niŋ, ni ninvuy' shŋba ban be salinli ni, kŋrisi kŋehibu, Sab' sabira ni pe yela shŋm, yelikura tee bu (flashback), lahibali kpa a shee (conflict), ni ŋan pahi. <p>Pubu 2: Litiricha bielima – zaŋbuyisi, zaŋŋmahim, arŋni, yeltŋyiniyima, zaŋzalizaani, ni ŋan pahi</p> <p>Pubu 3: Salima</p> <p>Pubu 4: Niŋsim din kŋehiri nira zaashe'sheli ni (Initiation rites)</p> <p>Pubu 5: Biehisuŋ soya (Jilima tibu)</p>	<p>YAYILI 4: YELTŌYA BAŊSIM (LITIRICHA) KAYA NI TAADA</p> <p>Pubu 1: Kuyila</p> <p>Pubu 2: Salinlŋha mini Yodara Salima</p> <p>Pubu 3: Kurumbuni Lahibali</p> <p>Pubu 4: Biyoli yila, Tuma yila ziŋm yila.</p> <p>Pubu 5: Chiha mini pŋri</p> <p>Pubu 6: Taada Sariya karibu soya</p> <p>Pubu 7: Fukumsi</p> <p>Pubu 8: Lahibali tibu</p> <ol style="list-style-type: none"> i. Lunsi, kika ni bani yeltŋya ii. Lahima mini alaamanima iii. Yeltŋya din yiri niŋgbun' yaya ni na. <p>Kundi sheŋa karimbihi ni tu ni be karim</p> <p>i. Salinwayinli/Kŋerigu ni Yeltŋyitayimalisi</p>	<p>YAYILI 4 YELTŌYA BAŊSIM (LITIRICHA)/KAYA NI TAADA</p> <p>Pubu 1: Ŋjaha</p> <p>Pubu 2: Kom bahibu (kali soli jŋma)</p> <p>Pubu 3: Kuli maalibu</p> <p>Pubu 4: fail dibu</p> <p>Pubu 5: Zŋmana yela (daadam bie higu, hal' suma ni bŋmma yelimuyisira)</p> <p>Pubu 6: Payikpuyi bo ni paya chebu soya</p> <p>Kundi sheŋa karimbihi ni tu ni be karim:</p> <p>1. Salinwayinli/Kŋerigu ni yeltŋyitayimalisi</p>

YAYILI 1: FONOLOJI

Yayili ŋŋ jendila yeltŋya nambu soya ni yel' sheŋa ŋan niŋda yeltŋya nambu saha.

YAYILI 2: KARIMGBAAI

Yayili ŋŋ jendila 'karimbu din zilima' mini 'karimwaa' ni yeltŋya lŋbigu. Di nia chaŋ ti kpala karimbu baŋsim sheŋa karimbihi ni pun gbaai yeligibu, ni karimbu mini di gbaabu dindoli nyaŋa na kpaŋsibu. Di tu ni ti baŋ ka dama yeltŋya lŋbigibu ŋan pahi yayili ŋŋ nyela din tu, dama karimbu mini di gbaabu baŋsim nyela din sŋnda ka nira lŋbigiri yeltŋya ka di gbunni bi tayira.

YAYILI 3: SABBU

Yayili ŋŋ ni ka yeltŋya woligibu baŋsim mini lahibali sabbu be.

YAYILI 4: YELTŌYA BAŊSIM (LITIRICHA)/KAYA NI TAADA

Yayili ŋŋ malila baŋsim yelikpana ŋan jendi Nolini baŋsim, kaya ni taada ni zŋmana yela. Karimbihi ni lahi karim kundinima be zuliya yeltŋya ni ka bŋhim so' sheŋa be ni yen mali vihiri yeltŋya baŋsim.

WUHIBU SODOLIGU

Silabosi ɔɔ ni be lahi buyisi so' sheɔa di ni yen doli ka karimbibi nuhi be wuhibu mini bohumbu tuma (W/BT) ni. Yaha, be namla zahimbu yayili maa ni karimbibi tooi zaɔdi baɔsim pala sheɔa be ni bohimi n-tumdi be biokulo tumtumsa. Karimbanima gba ni tooi zaɔ so' sheɔa ɔan yen che ka karimbibi nuhi be bohumbu tuma ni, ka lala tuma maa tooi kpurisiri ba ka be yihiri be baɔsim polo ni.

Tuun' sheɔa ɔan be silabosi maa ni ni pe shem:

Tuma zaa nianima

Yayili kam piinimi ni tuma maa zaa nianima. Tuma zaa nianima maa jendila baɔsim, nuu ni baɔsim mini bihigu yelitibigira sheɔa shikuru bihi ni tu ni be baɔ ka zaɔ tum tuma wuhibu nyaɔa. Karimmi yayili kam tuma zaa nianima maa vienyela ka naan yi pili yayili maa wuhibu. A yi wuhi pubupubu ɔan be yayili maa zaa ni ti naai, nyin' labimi nyaɔa nti lahi karim yayili maa tuma zaa nia n-dihi tabili ka dama a wuhibu maa puuni lala nianima maa paliya.

Yaya mini Pubu

Silabosi maa piemi doli yaya mini pubu. Yuuni kam tuma pirimi n-dolila yayayaya. Yayili kam malila baɔsim sheɔa ɔan kpini baɔsim sheli din yen wuhi maa. Yayili kam malila pubupubu. Pubu kam malila baɔsim sheɔa ɔan kpini taba nti pahi di nuhi ni baɔsim zuyu.

Silabosi maa lahi piela lahi anu zuyu: Pubu, Tuma Nianima, Baɔsim Jenda, Wuhibu mini Bohumbu Tuma ni Zahimbu. Lahibali din do gbunni ɔɔ kahigiri yela ɔɔ:

Loo 1 - Pubu: Pubupubu din de Loo 1 ni nyela yayili maa ni baɔsim di ni yen wuhi ni piripiri dɔya shem. Di tu ni a doli pubu kam yeltoyiikpani n-jendi di ni pu n-dɔya shem. Amaa a yi ti kpahim n-nya ni a yi kpahi yayi pubu sheli ka lahi labi nyaɔa na nti wuhi li, di yi nyela din ni soɔ bihi maa, nyin' niɔmi lala.

Loo 2 – Tuma Nianima: Loo 2 wuhiri pubu kam Tuma Nianima. Tuma nia kam wuhiri, baɔsim din yen bohimi, di nuu ni tuun' baɔsim bee bihigu yelitibigira sheɔa karimbia ni tu ni o baɔ ka zaɔ tum tuma wuhibu mini bohumbu nyaɔa. Tuma nianima maa pumi ni nambanima (kalinli) kamani 1.3.5 bee 2.2.1. Kalinli ɔɔ ka be boli silimiinsili ni "Syllabus Reference Numbers" la (Kalinli din tiriti wuhiri nianima piɛbu) Tuuli kalinli wuhirila yay' sheli nia maa ni be. Kalinli din pahi nyi maa wuhirila pubu sheli ni nia maa ni be yayili maa ni, ka kalinli din pahi nta maa nianima maa ni pa taba zuyu shem pubu maa ni. Kamani, 1.3.5 wuhiri ni: Yayili 1, pubu 3 (yayili 1 ni) ni Tuma nia din pahi 5. Di wuhiya kadama, 1.3.5 wuhirila Tuma nia 5 din be Pubu 3 ni, Yayili 1 ni. Lala n-lahi nye Kalinli din tiriti wuhiri nianima piɛbu 2.2.1 gbunni n-nye; Tuma nia 1, Pubu 2 ni, Yayili 2 ni. Kalinli din tiriti wuhiri nianima piɛbu zaɔ tum tuma che ka tuma niɔdi asama n-tiri karimbanima mini karim baɔsim bobu fukumsinima. Di lahi baligiri karimba tuma, zaɔ kpa o ni yen ti piigi nia sheɔa n-zaɔ zahim bihi baɔsim. Ti zaɔmi li zali kadama pubu 2 din be yayili 2 ni malila tuma nianima anu: 2.2.1 – 2.2.5. Di ni tooi niɔ ka karimba bori ni o zahimbu bohimi jendi nianima 2.2.3 mini 2.2.4 ka che dibaata din kpalim maa bahi. Lala yi yen niɔ, karimba maa ni gahim nianima ɔan be pubu maa ni din be yaya maa ni n-tooi nam o zahimbu bohimi ka di dolisi o ni wuhi baɔsim sheli maa dariza ni nye sheli.

A yi kpahim a ni nya ka tuma nianima maa nammi jendila karimbia, dina n-nye karimbia ni yen tooi niɔ sheli pubu maa wuhibu mini bohumbu nyaɔa. Dinzuɔu tuma nia kam piinimi ni, "Karimbia ni tooi " Dimbɔɔ wuhiya ni di tu ka a yuli bia kam baɔsim bobu yelimuyisira zuɔu. Di wuhiya ni di tu ni a kpaɔ a maɔa ka bia kam nuu be tuma maa ni, din ni che ka bihi maa pam gbaai silabusi maa pubu kam nia ni wuhiri sheli.

Loo 3 – Baɔsim Jenda: "Baɔsim din yen wuhi" m-be silabosi maa loo din pahi nta ni, tiri a lahibali din jendi baɔsim sheli a ni ti bora ni a zaɔ wuhi pubu kam puuni. Sheli ni, baɔsim sheli di ni tiri a maa nyela din gbirisa. Sheli ni, a ni tooi bo lahibali sheɔa ɔan kpini a bihigu shee mini baɔsim sheli a ni yen wuhi maa m-pahi.

Loo 4 – Wuhibu mini Bøhimbu Tuma (W/BT): W/B tuma ñan ni kpañsi karimbihi nuhi zañ pahi bøhimbu ni m-be Loo 4 ni. Kpañmi a maña n-zo n-yi so’ sheña din yen che ka bihi niñdi bañsim hadda, ni ni bihi labiri karindi bañsim yini bushemshem, ka kpañsi so’ sheña din yen che ka bihi nuhi be bañsim gbaabu ni. Di ni kpañsi be daalaafee mini niñdi niñsim sheña din tiri ba suhupielli. Be kpañsiri a, ni di yi kpa a ni tooi labi pe wuhibu sodoligu maa ka a labi pe, luɣ’ sheña ñan børi pahibu ka a pahi, din ni kpañsi bihi bañsim gbaabu. Ka ti ni pun wuhi shem la, wuhibu mini bøhimbu daliri nyela din ni che ka karimbihi tooi zañdi bañsim sheli be bøhim n-tumdi tuma shikuru nti tabili ni biehigu ni zaa. Ghana Zuliya Yeltøya ni Taada bañsim bøbu ni, be ni kpañsi sheli nyela karmbia tooi gbaai bañsim din ni tooi che ka o tøyisi yeltøya vienyela ka lahi zañ bañsim maa n-tum n-dolisi o kaya ni taada ni chani shem. Di ni tooi niñ ka sheña beni ka di tu ni a labi pe ña tuma nianima din ni che ka a nya nasara a wuhibu ni.

Loo 5 – Zahimbu: Loo 5 jendila be ni buyisi tuun’ sheña zañ kpa pubu kam bañsim zahimbu palo. Zahimbu tuma ño ni tooi nye noli bøhisi. Zahimbu bøhisi, kariñduu puuni tuma, lahibaya sabbu, tuma din vihiri ka tumda (purojeti) ni ñan pahi. Kpañmi a maña ka bøhi bøhisi ka ti tuma n-kpuysi a karimbihi ka be bañsim din jendi Ghana Zuliya Balibu Yeltøya yi polo, ka di daliri nyela be ni bøhim bañsim maa. Zahimbu sheña be ni buyisi maa dii pala din bøbi tuui yellu kam pubu kam ni. Be kpañsiri a ni a kpañ a maña ka a nam zahimbu tuma ñan ni søy ka bihi gbaai bañsim mini nuu ni bañsim sheña ña pe m-be pubu kam tuma nianima maa ni.

Di bahigu bañmi ni ka dama silabosi maa pala a ni yen tooi zañ sheli n-zali wuhibu shili maalibu zaani. Dinzuu di tu ka a maali m-pe a tuma, ka maali shili vienyela n-wuhi silabosi ño pubu kam.

“PUROFALI DAIMENSHINNIMA” BUYISIBU

1998 ka be daa pili n-zañ purofali daimenshinnima n-lebi silabosi nambu daantaliga. Daimenshini nyela taha zañ kpa ninsali ni bøhindi biehigu sheli buyisibu. Daimenshinima yi gari zaɣ’ yini zuu, di leerila purofali. Ti ni tooi nam tuma nia zaɣ’ yini kam ni bachiniñdili kamani; Karimbia ni tooi buyisi.....ni din pahi. Wuhibu mini bøhimbu bahigu, karimbia yi tooi buyisi binsheɣu, di wuhiya ni o gbaai “bañsim”. Karimbia yi tooi kahigi, n-ilim bañsim sheli o ni bøhim, n-ti di shehiranima di wuhiya ni o gbaai bañsim maa chibi.

Lala n-lahi nye li nira yi tooi nam, m-buyisi bahi, n-nyañ tuma, m-maali, ni ñan pahi, di wuhiya ni o zañ bañsim pala sheña o ni gbaai n-tum tuma. Tuma nia kam din be silabosi ño ni mali bachiniñdili “din niñsim do polo ni”. Ka di buyisiri bañsim sheli karimbia ni yen gbaai, wuhibu mini bøhimbu bahigu.

“Bañsim”, “Bañsim Zañ Tum Tuma” ni ñan pahi nyela ti shikuriti bañsim bøbu zaa ni jendi sheli. Di niñ yoli pam be ni kpañmi ti bañ ka dama hali ni yo, shikuriti na wuhiri bañsim sheña ñan dariza pøra, ka che bañsim sheña ña dariza ka zañ buyisi. Saha pam wuhibu soya maa kpañsirila bañsim gbaabu soya n-gari bihi ni yen tooi zañ bañsim maa n-tum tuma be n-tooi zamzam yela, ni ñan pahi. Lala ño yi kuli yen be ti shikuriti ni, din ñuna, di wuhiya ni karimbihi yen tooi kpañdila be maña bøhisi sheña ñan jendi bañsim teebu, ka bi kpañdi be maña bøhisi ñan jendi tahi’ zilima polo, kamani n-zañ bañsim tum tuma, n-yeli Ghana Zuliya Yeltøya neen’ børa polo. Di yi yen niñ ka tayibu din tu kamata kana ninvux’ sheba ban karim shikuru sunsuuni, di tu ka be kpañsi ka be tooi zañdi be bañsim sheña be ni gbaai n-tum tuma, ka tooi nya bañsim din ni tooi zamzam yela di ni tu shem. Di tu ni bañsim sheli karimbihi ni yen gbaai maa tooi søy ba ka be yihiri bañsim pala polo ni, ka lahi tooi søy ba ka be nyañdi yel’ sheña ñan yirina. Di tu ni be tooi zañ be bañsim maa n-tum tuum’ bøbigu, n-tøyisi, n-sabi, n-nam yeltøytayimalisi, n-kperi kperigu ni zuliya yeltøya tuun’ sheña ñan kpalim. Maami a niñ’ n-karim nia kam vienyela, m-bañ purofali daimenshin sheli di ni tu ni a wuhiri børa.

Purofali daimenshin buyisirila biehigu sheli ti ni børi ka wuhiri maa, biehigu sheli ti ni børi ka zahindi karimbihi maa. Ghana Zuliya Yeltøya wuhibu, bøhimbu ni zahimbu du m-bala purofali daimenshin dibaayi ni bañsim yaña anahi zuu.

Puofali daimenshinnima maa n-nye:

Baṅsim mini Baṅsim gbaabu (Knowledge and Understanding)	30%
Baṅsim zaṅ Tum Tuma (Use of Knowledge)	70%

Baṅsim yaya anahi maa n-nye:

Wumbu baṅsim	10%
Karimbu baṅsim	20%
Yeltɔya (tɔyisibu baṅsim)	30%
Sabbu baṅsim	40%

Ti ni tooi layim puofali daimenshima mini baṅsim yaya anahi maa kamani:

Wumbu baṅsim – Baṅsim mini Baṅsim gbaabu
 Karimbu baṅsim – Baṅsim mini Baṅsim gbaabu
 Tɔyisibu baṅsim – Baṅsim zaṅ Tum Tuma.
 Sabbu baṅsim – Baṅsim zaṅ Tum Tuma.

PUOFLI DAIMENSHIN

Yeltɔya mini kaya ni taada bɔhimbu wuhiya ni ḡun bɔhinda maa gbaarila baṅsim bee bichigu dibaayi: Dina n-nye “Baṅsim mini Baṅsim gbaabu” ni “Baṅsim Zaṅ Tum Tuma” Ti ni tooi zaṅ yeltɔya “Wumbu” mini “Karimbu” n-wuhi “Baṅsim” mini “Baṅsim gbaabu”, ka zaṅ “Yeltɔya tɔyisibu” mini “Sabbu” n-wuhi “Baṅsim zaṅ Tum Tuma”. Wumbu mini karimbu nyela “Gbaabu baṅsim”(receptive) ka tɔyisibu mini sabbu nye “Tumbu baṅsim” (productive). Ghana Zuliya Yeltɔya mini Kaya ni Taada bɔhimbu ni, be ni dɔyi ḡun bɔhindi li maa n-niḡ zuliya maa ni maa zuyu di dii bi kpaṅsi wumbu baṅsim, dibahibamdi karimbibi ban be Sinio Haai Shikuriti (SHS) ni. Be lihiya ka dama zaṅ chaṅ karimbia ti yen naai Junio Haai Shikuru (JHS) o pun valigi ni “Wumbu” ka dinzuyu ka o kuli ni bɔrila di bɔhimbu saha 10% kɔṅko. Lala ḡo zuyu, “tɔyisibu” “Karimbu” ni “Sabbu” baṅsim kɔṅko ka silabosi ḡo kpaṅsira. Zuliya kam yeltɔya malila di baṅsim kpaṅjɔyu ni yee balibubalibu sheṅa tiri di bachinima gbunni. Dimbɔḡo ka silimiinsili ni be booni ni yeltɔya “kinesics” mini “paralang” la. Dimbɔḡonima n-nye baṅsim yay’ sheṅa ḡan tu ni di wuhi “yeltɔya wumbu baṅsim” ni, di yooyo zaṅ ti bihi ban na pɔra maa.

Daimenshinnima maa mini baṅsim kam din yiri polo ni wuhibu, bɔhimbu ni zahimbu ni kam malila di vaabu kɔbiga puuni. Be ni wuhi vaabu sheṅa ḡan do daimenshinnima maa nudirigu polo, gbaṅ sheli din paya ka ti ḡo maa ni wuhiri karimba ni tu ni o kpaṅsi baṅsim sheṅa wuhibu, bɔhimbu ni zahimbu saha. Daimenshinnima mini baṅsim dibaanahi maa layimbu, wuhibu mini bɔhimbu saha ni kpaṅsi ka Ghana Zuliya Balibu Yeltɔya mini Kaya ni Taada chaṅ vienyela shikuriti ni.

Yili din do gbunni wuhirila bichigu sheli din be Puofali daimenshinnima mini baṅsim dibaanahi maa sunsuuni.

Bichigu din be Puofali Daimenshinnima mini bɔhimbu baṅsim sunsuuni

Puofali Daimenshin	Gbaabu Baṅsim		Tumbu	Baṅsim	Laasabu
	Wumbu	Karimbu	Sabbu	Tɔyisibu	
Baṅsim mini Baṅsim gbaabu	10	20	-	-	30
Baṅsim zaṅ Tum Tuma	-	-	40	30	70

Laasabu	10	20	40	30	100
---------	----	----	----	----	-----

“Baṅsim mini Baṅsim Gbaabu” malila vaabu 30% ka “Baṅsim zaṅ Tum Tuma mali vaabu 70% kamani di ni be shɛm yili maa bahigu 100 maa puuni. Bɔṅ sheli din do gbunni maa wuhirila vaabu sheli din tu ni bɛ zaṅ ti baṅsim balibu dibaanaahi maa yini kam wuhibu mini bɔhimbu tuma maa ni. Tumbu baṅsim maa vaala 70% ka gbaabu baṅsim maa mi vaai 30%. Kahigibu mini bachi pala ṅan be purofali daimenshin kam puuni m-bɔṅɔ:

Baṅsim mini Baṅsim Gbaabu (BBGb)

Baṅsim (Knowledge): Yiko din ni tooi teei, n-tiri wuhi, m-buyisi m-pe n-sabi sɔṅ; m-bo yuli n-ti, n-zaṅ mayisi taba, n-wuhi zalisi ka tɛhi n-yihi yelimaṅli polo ni. Jiajia baṅsim kuli nyela nira tooi teei o ni pun bɔhim sheli. Baṅsim n-nyɛ binsheɣu din do bɔhimbu dariga maa gbunni.

Baṅsim gbaabu (Understanding): Di nyela yiko din ni tooi kahigi, n-filim, n-lebigi yeltɔɣa n-sabi, m maali so yeltɔɣa n-sabi sɔṅ, n-ti shɛhiranima, n-layim yela jilijili, n-tooi buyisi yela ni yen bahindi shɛm. Baṅsim gbaabu ni kuli nyɛ sheli nyela nira tooi gbaai yeltɔɣa, lahinli, bee anfooni gbunni.

Baṅsim Zaṅ Tum Tuma (BZTT)

Daimenshin ṅɔ ka bɛ lahi tooi booni “Zaṅ Tum Tuma la” (Application). Yiko din ni tooi zaṅ baṅsim n-tum tuma bee n-niṅ sheli kamani silabosi ṅɔ ni wuhi shɛm. Di malila biɛhigu zaashɛhi. Baṅsim zaṅ tum tuma (application) baṅsim zaṅ kahigi (analysis) baṅsim din ni tooi tayi binsheɣu biɛhigu (Synthesis) ni baṅsim zaṅ zahim zaa be zaashɛhi maa ni. Nira ni tooi woligi ṅa wuhi ka lee che ka o zaɣa be di yini kam wuhibu vienyela ni. Baṅsim Zaṅ Tum Tuma daimenshin maa nyela bɔhimbu zaashɛhi anahi maa zaa filimbu. Zaashɛhi anahi maa zaa kahigibu n-do gbunni:

Zaṅ Tum Tuma (Application): Di nyela yiko sheli din ni tooi zaṅ zalisi tuma sodoligu, n-doli zalisi, ni ṅan pahi n-tum tunn’ shɛṅa ṅan jɛndi niṅsim shɛṅa ṅan bi yoli ti ṅun bɔhindi maa. Di lahi nyela yiko sheli din ni che ka nira maali, m-bo yelli kpa shee, n-zaṅ binsheɣu n-tum di ni tu ni di tum tuun’ shɛṅa, m-buyisi yela bahi, m-buyisi n-wuhi, n-vihi baṅ ni ṅan pahi.

Kahigbu (Analysis): Di nyela yiko din ni tooi woligi yela yayayaya n-sɔṅ; n-wuhi ṅa woliginsim, n-zaṅ ṅa mayisi taba, m-baṅ ṅa luy’ shɛṅa ṅan mali anfaani, ka tooi baṅ lahibali shɛṅa ṅan bi yi polo ni yelishɛṅa ṅan ṅmani yelimaṅli ka pa yelimaṅli ka tooi baṅ yel’ shɛṅa ṅan nyɛ yelimaṅa ka tooi buyisi yela ni ti yen bahindi shɛm.

Tayibu (Synthesis): Yiko din ni tooi zaṅ binsheɣu yayayaya n-layim bimpalli. Yiko din ni tooi layim binyɛra, n-layisi, n-nam, m-bo soya, m-maali shili, ni ṅan pali.

Zahimbu (Evaluation): Yiko din ni tooi zamzam binsheɣu n-nya di ni tuhi shɛm ni di ni bi tuhi shɛm, n-zaṅ binyɛra ayi yayayaya m-mayisi taba ka wuhi di ni ṅmani bee n-woligi taba shɛm, n-zamzam binyɛra ka wuhi yelimaṅli din be di sunsuuni, ni ṅan pahi. Zahimbu nyela yiko din ni tooi zaṅ binyɛra m-mayisi taba ka wuhi yelimaṅli din be di sunsuuni.

A yi kpaḥim yelishɛṅa ṅan be Zuyusaa ṅa a ni nya ka Zahimbu n-nyɛ tɛhibu kpalinkpa ka di zuɣu che ka di to n-gari ṅan kpalim maa zaa. Dinzuɣu n-che ka ban bɔhinda mini niriba pam bi tooi kpaṅdi bɛ maṅa zaṅ chaṅ tuma ṅan bɔri zahimbu. Ti ni pun wuhi shɛm la, kpaṅmi a maṅa ka a kpaṅsi Zahimbu baṅsim a bihi sunsuuni ka bɛ na pɔra. A ni tooi tiri ba tuun’ shɛṅa ṅan jɛndi baṅsim shɛṅa bɛ ni bɔhim ka di bɔri zahimbu. Di ni sɔṅ ba ka bɛ tooi nya zahimbu baṅsim bɛ bilim ni pɔi ka naan yi zoi.

ZAHIMBU BALIBU

Di tu kamaata ni wuhibu mini zahimbu tuma jɛndila purofali dimenshinnima mini baṅsim din yen wuhi maa ni baṅsim shɛṅa karimbia ni tu ni o gbaai maa. A zahimbu sodoligu ni, tuma nianima ṅan ni che ka a tooi zahim ka di lu n-zahim silabosi maa zaa nianima. Tuma nia kam nyela karimbihi ni tu ni bɛ gbaai sheli. A yi nam zahimbu bɔhisi ka tuma nianima maa zaa shɛhiranima be bɔhisi maa ni, lala zahimbu ka bɛ booni silimiinsili ni “Criterion – Refernced Test”

la (Zahimbu din kpini Tuma nianima zaa) Saha pam karimbanima ku tooi zahim tuma nianima sheŋa zaa be ni wuhi shikuru yoobu zaŋ chaŋ ti kpa bahibu saha yuuni puuni. Zahimbu so' sheŋa a ni kpuŋi kamani; kariŋduu puuni tuma, yiŋa tuma, purojɛti tuma, ni ŋan pahi tu ka ŋa jendila tuma nia sheŋa a ni wuhi ka kpahim ni nia sheŋa anfaani gari di taba la.

Zahimbu soli biehiŋu din paya ŋɔ nyɛla din yen wuhi karimba o ni tu ni o nam o shikuru bahibu saha zahimbu bohisi shem.

Zahimbu gbana, purofali daimenshinnima gbana timsim ni pɔri biehiŋu

DAIMENSHINNIMA	GBAŋ 1	GBAŋ 2	PɔRI LAASABU	DAIMENSHINNIMA TIMSIM
Baŋsim mini Baŋsim Gbaabu	YAYILI A: Bɔhi'ŋmahɪ (bɔhisi 40) din jɛndi 1. Nolini baŋsim 2. Kaya ni Taada 3. yeltɔya Woligibu Baŋsim YAYILI B: Bɔhisi ŋan bɔri labisibu lahabali jiajia Yeltɔya wologibu baŋsim (bɔhisi 5) Yayili C: Fonoloji Yayili D: Yeltɔya lɛbigibu	-	100	60%
Baŋsim zaŋ Tum Tuma	-	Yayili A: Lahabali sabbu (pɔri 50) Yayili B: Karimgbaai (pɔri 20) Yayili C: Yeltɔya Baŋsim payibu (Pɔri 30) 1. Salinwɔyinli 2. Kpɛrigu mini		
Daimenshinnima	GBAŋ 1	GBAŋ 2	PɔRI LAA-SABU	Daimenshinima Timsim
		Yeltɔyitayimalisi sunsuuni piibu	100	40%
Pɔri Laasabu	100	100	200	
Daimenshinnima timsim zahimbu gbana ni %	60	40	100	100

Zahimbu biehiŋu din do zuɣusaa maa kahigibu m-bɔŋɔ:

GBAŋ 1: Gbaŋ 1 malila yaya anahi ka ŋa zahindi baŋsim din bɔhim maa yaya ŋan doli ŋɔ.
Yayili A (pɔri 40): Yayili ŋɔ tu ni di malila bɔhisi ŋan labisibu nye pɔri pihinahi (40) ka ŋa jɛndi
Nolini Baŋsim
Kaya ni taada

Yeltɔya Woligibu Baɗsim
Di tu ka karimbihi labisi bɔhisi 40 minti 50 sunsuuni.

Yayili B: (pɔri 15): Yayili B jendila bɔhisi ɗan labisi nye lahabali ɗmahi din zaɗ'yini kam ziri pɔri 3 ka di laasabu yiyisi 15.

Yayili C: (pɔri 25) Fonoloji zirila pɔri 25. Bɔhisi dibaayi n-yen nye li ka bihi pii yini.

Yayili D: (pɔri 20) yeltɔya lɛbigibu 3irila pɔri 20.

Gbaɗ 1: pɔri laasabu yiyisila 100 ka di maali di laasabu n-filim n-jendi 30%

Gbaɗ 2: Gbaɗ 2 yen zahimla karimbihi baɗsim n-jendi baɗsim zaɗ tum tuma. Yayili ɗo pɔri tibu soya m-paya ɗo.

Yayili A: Yayili ɗo yen malila bɔhisi ɗan nye lahabali sabbu, washiika bee zilinkom sabbu. Karimbihi tu ka be piila bohi'yini koɗko (pɔri 50)

Yayili B: Karingbaai bɔhisi ɗan jendi lahabali shɛli (pɔri 20)

Yayili C: yayili ɗo yen zahimla karimbihi ni gbaai yeltɔya baɗsim din jendi kundi sheɗa be ni karim (pɔri 30)

Gbaɗ 2: pɔri laasabu yiyisila 100 ka di maali di laasabu n-filim n-jendi 40%

Karimba ɗun wuhiri SHS 3 tu ni o kpahi o bihi zuɗu ni zaɗ chaɗ WASSCE zahimbu gbana ɗo polo, ka maali ba shili n-gu li. Yaha di tu ka zaɗ: zahimbu biɛhigu soli din do zuɗusaa ɗo tum tuma. Lala ni che ka a karimbihi nasara ti tooni WASSCE zahimbu ni.

Shikuru Bahibu Saha Zahimbu.

Shikuru Bahibu saha zahimbu nyela zahimbu shɛli din kana baɗsim boɗ shɛli bahigu zahimbu (Summative) ka di tu ni karimbia ni bohim shɛli shikuru yoobu ti kpa bahibu sunsuuni shehiranima m-be di ni. Shikuru yoobu ti kpa bahibu saha din pahi 3 bahigu ni, di tu ka di zahimbu bɔhisi jendi tuma nianima sheɗa karimbia ni bohim shikuru yoobu, piligu nti kpa bahibu saha buta maa zaa ni. Bɔhisi maa tu ka di nam n-dolisi timsim vaabu shɛli din ni wuhi shikuru yoobu saha nti kpa bahibu saha buta maa zaa.

Zaɗ' yini kam anfaani timsim ni nye shɛli:

Shehira din beni nyela karimba ni tooi nam shikuru chaɗdi saha din pahi 3 maa zahimbu bɔhisi ka di nyela bɔhiɗmahi maa 20% jendila binsheɗu karimbihi ni bohim saha 1 ni, ka 20% yaha jendi be ni bohim shɛli saha 2 ni, ka saha 3 maa mi dini nye 60%.

Yili shɛli din do gbaɗ shɛli din doli ɗo na wuhi be ni buɗsi ka di tu ni shikuru bahibu saha zahimbu biɛhigu be sheɗ. Zahimbu gbaɗ maa tu ka di nyela zaɗ' yini ka lee mali yaya ayi, A mini B nti pahi karimba ni pun ti tuun' sheɗa o ni daa wuhiri saha shɛli la. Bahibu saha zahimbu gbaɗ ni layim bɔhiɗmahi dini nye paripii labisibu mini bɔhi' sheɗa karimbia maɗamaɗa ni yen bo labisi n-ti. (Labisibu ɗmahinamahi) Gbaɗ maa ni zahim 'Baɗsim mini Baɗsim Gbaabu mini :Baɗsim zaɗ tum tuma"

SHS 1: bɔhisi 30 ka be tum li minti 45

SHS 2: bɔhisi 40 ka be tum li minti 60

Di tu ka karimba kpahim o karimbihi baɗsim tariga ka naan yi baɗ o ni yen zaɗ bohisi sheɗa n-zahim ba maa balibu zahimbu maa ni. Din paya ɗo kuli nyela din kuli buyisi bahi ni di gu a.

Daimenshimnima	YAYIL A (Bohiɗmahi)	YAYILI B (Lahibali Sabbu bohisi)	KARIMBA NI TI TUUN SHEŊA (KTS)		Daimenshinnima
	Yeltɔya woligbu baɗsim, sabbu ni lahibali sabbu	Karimbu, Sabbu mini Lahibali sabbu	YAYA anu maa zaa ni	Pɔri Laasabu	Timsim vaabu %
Baɗsim mini Baɗsim Gbaabu	10	10	40	60	40
Baɗsim zaɗ Tum Tuma	10	10	60	80	60
Pɔri Laasabu	20	20	100	140	
Zahimbu gbana ni tohi sheli na, %	10	40	50		100

Zahimbu yili din do zuɗusaa maa malila Gbaɗ 1 ka di mali yaya ayi. Yayili A, nyela bohig-mahi di nye paripii labisibu, ka mali bohisi loo, bohigu kam ziri pɔri 2 ka di laasabu yiɗisi pɔri 20. Yayili B nyela bohig-mahi, di bori ni karimbia bo di labisibu n-sabi soɗ. Yayili maa malila bohisi 20. Bohigu kamzirila pɔri 2, ka di wuhi ni Yayili B tohirila pɔri 40. Karimba ni ti tuun sheɗa kariɗduu puuni wuhibu mini bohimbu saha jendila Silabosi maa yaya anu maa zaa ka di tu ni di vihi li n-jendi 100, ka di maali di laasabu ka di film kpalim 50% kamani kul' sheli din do gbunni maa ni wuhi shem maa, Pɔri sheɗa ɗan be kul' sheli din pa din bahindi nyaɗa maa zuɗu yen filimmi jendi kobiga zuɗu vaabu kamani kul' sheli din bahindi maa ni wuhi shem maa, pɔri maa zaa laasabu yiɗisila 140, ka di yi filim ka di lebi 100. Dimboɗo wuhiya ni karimbihi zahimbu dariza yen jendila pɔri 100.

SO' SHEŊA DIN YEN DOLI N-ZAHIM BIHI WUHIBU MINI BOHIMBU KAM BAHIGU

Wuhibu mini bohimbu kam bahigu zahimbu so' pal' sheli din yen tum tuma silimiingoli Sepitemba, 2008 zaɗ chana n-nye ti ni boli sheli Zahimbu din Be Shikuriti ni (ZBS).

ZBS yi tum tuma vienyela, wuhibu mini bohimbu shee, di soɗsim ka zaɗ buyisi. Di namla ZBS so' palli ɗo maa ni di soɗ ka be ni zahindi zahimbu sheɗa shikuriti ni maa tooi doyi daliri sheɗa ɗan doli ɗo yi polo.

- Ka zahimbuzahimbu ɗan be tingbani ɗo shikuriti ni zaa dariza nyela yim.
- N-filim zahimbuzahimbu tuma ka di lu n-sayisi baɗsim balibubalibu sheɗa be ni bohindi SHS ni.
- M-bo so' sheɗa karimbanima zaa ni yen doli n-namdi bohisi din yen zaɗ ti bihi tuma, ni din yen zaɗ zahim ba.
- Baɗsim kam ni, ni kariɗduu kam ni ka be bo baɗsim dariza tariga sheli be ni yen mali zahindi karimbia kam baɗsim
- M- bo so' sheli din ni doli n-vihiri bihi tuma ka tiri ba pɔri
- M-bo so' sheli din yen vihiri karimbanima ni vihiri karimbihi tuma shem din yen che ka bihi tuma vihibu mini pɔri tibu nye yim luɗili kam.
- M-bo so' sheli din yen tooi doli n-sayisiri karimbanima zaɗ chaɗ be ni zaani wuhibu mini bohimbu saha pahira din

sɔŋ ka bɛ tooi wuhi bihi silabosi yay' shɛŋa ŋan niŋ tom la, ka bihi kpaŋmaŋa ti tooni.

ZBS palli ŋɔ yɛn malila zahimbuzahimbu 12 yuuni puuni, ka che 33 shɛli zahimbu so' kurili la ni daa mali la. Dimbɔŋɔ wuhiya ni zahimbu 64% ka di booi bahi maa.

Ti ni yɛn dalim zahimbu 12 maa shɛm nyɛla Tuma 1, Tuma 2, Tuma 3 ni Tuma 4.

Zahimbu 1 - 3 yɛn niŋdila shikuru chandi saha yuuni puuni pubu 1 ni; ka Tuma 5 - 8 niŋdi shikuru chandi saha 2 ni yuuni puuni, ka Tuma 9 – 12 mi niŋdi shikuru chandi saha 3 ni yuuni puuni. Tuma 1 yɛn kanala shikuru chandi saha pubu 1 yuuni puuni tuuli goli maa bahigu, ka shikuru bia kam yɛn tum o dintoli tuma. Tuma 1 ŋɔ niŋbu saha ŋɔ liba n-nyɛ Tuma 5 mini Tuma 9, ŋan niŋbu saha luri Shikuru chandi saha yuuniyuuni pubu 2 mini 3 ni. Tuma 2 yɛn nyɛla bɔŋbɔŋ tuma, ka ni malila wuhibu mini bɔhimbu nianima ayi bee ata shɛŋa karimba ni kpahim ka di mali tom wuhibu mini bɔhimbu ni. Di ni tooi lahi nyɛla nianima malila anfaani pam zaŋ chaŋ baŋsim shɛli karimbibi ni bɔhinda ka di tu ni shikuru bihi nya saha pam n-ti li. Tuma 2 kanna la goli so ŋun pahiri nyi bahigu ni. Tuma 3 yɛn nyɛla karimbia kam ni yɛn tum shɛli o dintoli zuɣu, bakoi din pahiri 11 bee 12 ni saha pubu maa ni. Di tumbu ni, karimba ni lihi n-sɔŋ bihi ban mali muyisigu tuma maa tumbu ni.

Tuma 4 (nti pahi Tuma 8 Mini Tuma 12) yɛn nyɛla tuun' shɛli karimbibi ni yɛn zaŋ kuli n-ti vihiri ka tumda (purojɛti), shikuru yi yooi hali ka bɛ ti yɛn bahi, ka bɛ naan yi zaŋ li ti, ka karimba vihi. Shikuru kam ni deei purojɛti yelikpana din pumpu zii buta zuɣu. Shikuru bia kam tu ni o pii zaɣ' yini saha pubu yini kam ni. Shikuru yuuni puuni saha pubu din pahi nyi ni karimbibi yɛn layimla bɔŋbɔŋ n-tum purojɛti tuma maa. Purojɛtinima daliri nyɛla di kpaŋsi karimbibi ka bɛ tooi mali baŋsim shɛŋa bɛ ni bɔhim saha pubu maa ni n-tum tuma, ka tooi sabi n-kahigikahigi ŋa vienyɛla, n-sabi yɛltɔyitayimalisi (ka Ghana zuliya balibu mini Silimiinsili ni bɔri li shɛm), n-zaŋ tabili; baŋsim mini laasabu maalibu baŋsim n-nam binyera ŋan biɛhigu ŋmani Naawun' nam ni bɛ shɛm. ZBS din nyaaga, karimbanima tu ka bɛ tiri karimbibi kariŋduu puuni tuma ni tuun' shɛŋa bɛ ni yɛn tumdi yiŋa, ka di daliri nyɛla di kuli sɔŋ ka bɛ tooi zahindi bihi kpaŋmaŋa. Din n-yɛn che ka bɛ baŋsim ti tooni.

ZBS Tuma Vihibu

JHS nima ni nti tabili piramari shikuriti ni, bihi tumdi tuma din jendi vihibu ni sabbu din so n-wayawaya biɛla kamani Silimiinsili ni. So' shɛŋa bɛ ni wuhi ni bɛ doli n-vihi lala tuma maa n-nyɛ.

1. Lahibali yoobu	20%
2. Lahibali maŋmaŋa - Buyisa, n-zaŋ lahibali yiya n-kahigi yɛla, ni ŋan pahi	60%
3. Naabu	20%

Di tu ka di wuhi karimbibi ka bɛ ni tooi zaŋ lahibali yiya (charts) mini anfooni (diagrams) shɛŋa n- kpɛhi bɛ sabbu ni. Di tu ka di wuhi ba ka bɛ tooi piini bɛ lahibaya ni Lahibaya yoobu ka tooi kooi ŋa naabu vienyɛlinga.

Pɔri shɛŋa ŋan yi purojɛti tuma ni, goli bahigu zahimbu ni, ni yiŋa tuma ni nyɛla ZBS pɔri ka di laasabu yiɣisi 60%. Di daliri nyɛla di sɔŋ ka karimbibi baŋsim ti tooni, ka kpaŋsi ba ka bɛ tooi sabi lahibaya, yɛltɔyitayimalisi ni sabbu balibubalibu nti pahi kpɛrigu. Dinzuɣu din yɛn bɛ ZBS maa ni n-nyɛ:

- Goli bahigu zahimbu
- Yiŋa tuma (din' kuli zani tila ZBS)
- Purojɛti

Zali sheŋa lahi beni n-jendi ZBS din ni yi GES nima sani m-paai shikurinima na. ZBS pɔri mini Shikuru bahibu saha zahimbu pɔri zaŋ layim taba.

ZBS so' pala ŋɔ maa mali anfaani pam zaŋ chaŋ shikuru bihi baŋsim toon' tibo polo. Lala zuyu di ni maalila pɔri 60 maa laasabu ka di filim n-kpalim 50. Pɔri sheŋa ŋan gba yi shikuru bahibu saha zahimbu ni na gba laasabu ni maalimi n-jendi 50 pɔi ka di naan yi zaŋ ŋa m-pahi taba n-nya karimbia ni nya pɔri sheŋa. Dinzuɣu ZBS mini shikuru bahigu zahimbu maa pɔri maa yen pula 50:50 n-zaŋ pahi taba n-nya shikuru yuuni pubu kam ni pɔri. Pɔri ŋɔ dede pubu ŋɔ yen jendila shikuru puuni zahimbu ko. Di bi yen jendi ZBS pɔri tarili 30% sheli WAEC ni yen zaŋ pahi karimbihi WASSCE pɔri ni la.

PORI TIBU SOYA

A yi vihiri a karimbihi gbana ka tiri pɔri, di tu kamaata ka a nam pɔri tib sodoligu (maakim sikim). Ka a ni pun m-mi li shem la, pɔri tibu sodoligu ŋɔ ni, labisibu din kuli tu zaŋ ti lahibali sabbu bɔhisi bee bɔhi sheŋa karimbihi maŋmaŋa ni yen bo labisibu n-ti, m-be di ni, ka wuhi bɔhigu kam ni ziri pɔri sheli ni karimbia yi ti bɔhigu kam yeltɔyikpana pɔri gba beni. Kamani bɔhigu yi ziri pɔri 10 ka a bɔrila yeltɔyikpana 4, a ni tooi ti yeltɔyikpani kam pɔri 2 (bee di sheli zaŋ jendi karimbia labisibu dariza ni nye sheli) ka di laasabu yiyisi pɔri 8. Pɔri 2 din kpalim maa bee di sheli ni tooi zaŋ ti tuma maa piebu. Zaŋ chaŋ bɔhigmahim maa polo mi, a ni tooi nam bɔhisi labisibu so' sheli, din yen che ka a tooi vihi ka ti pɔri yomyom.

Di ni sɔŋ ka zahimbu chaŋ dede ka sayisi taba shikuru kam ni, shikuritinima ni tooi zaŋ be ni sayi ti zaashɛhi sheŋa zaŋ chaŋ pɔri tibu ŋɔ

Giredi A:	80 – 100%	- Mbonfaaŋa
Giredi B:	70 – 79%	- Mbombo
Giredi C:	60 – 69%	- Mbo
Giredi D:	45 – 59%	- Kirediti
Giredi E:	35 – 44%	- Paasi
Giredi F:	≤ - 34%	- Feeli

Pɔri tibu so' sheli din do zuɣusaa ŋɔ wuhirila bachikɔba giredi (grade) maa ni pɔri tarisi. A yi yen ti bihi zahimbu bee tuma giredinima a ni tooi doli so' sheŋa ŋan buyisi bahi zuɣusaa ŋɔ. A ni tooi zaŋ giredinima maa mini ŋa pɔri tarisi maa n-tum tuma nti pahi di payibu (mbonfaaŋa, Mbombo ni ŋan pahi) wuhirila giredi kam gbunni, kamani Mbonfaaŋa pɔri tarisi nyela 80 – 100. A yi sabi kamani "80%" ko ka be sabi lala giredi maa gbunni bee di payibu, kamani "Mbonfaaŋa" karimbia bi yen baŋ o kpaŋmaŋ tariga ni nye sheli zahimbu maa ni. Dinzuɣu di tu ka a wuhi giredi maa payibu ni nye sheli n-dolisi li. Pɔri maa mini ŋa giredi payibu nyaaŋa, di ni vieli pam a yi sabi m-buyisi yel' sheŋa karimbia ni tu ni o kpahim din yen che ka sohibiɛɣu ka o kpaŋmaŋa ti tooni zahimbu, ni ŋan pahi ni. Yeltɔya kamani

Gbubi lala
A kpaŋmaŋ ti tooni
A naan tooi tum n-gari ŋ-ŋɔ
A kpaŋ a maŋa
A ka nimmɔhi kariŋduu puuni
Yiko beni ni a kpaŋmaŋ ti tooni,
ni ŋa tatabonima.

Baŋmi kadama be lahi too booni giredinima tarisi sheŋa ŋan do zuɣusaa maa giredinima pɔri ŋmaabu shee. Di yi niŋ ka a tayi deei giredinima pɔri ŋmaabu shee din bi tayira ŋɔ tatabo kamani din be shɛhira sheŋa ŋan be zuɣusaa ŋɔ, dolila "criterion-referenced" giredi soli n-tumda. Lala soli ŋɔ ŋmaala pɔri sheli tariga karimbia ni yen nya ka tooi nya giredi sheli din tu. Giredinima soya ŋɔ kpurisiri karimbihi ka be niŋdi nimmɔhi ka tooi ti nya giredi sheŋa ŋan viela. Dinzuɣu di mali anfaani pam zaŋ chaŋ karimbihi toontibo zahimbu shee.

SENIOR HIGH SCHOOL - YUUN 1

YAYILI 1
GHANA ZULIYA YELTOYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABOSI
FONOLOJI
Tuma zaa nia: Karimbia ni

- i) gbaai ban̄sim din j̄ndi zuliya yeltoya ni nye sheli ni di yayayaya ni nye sheli.
ii) ban̄ noli ni yay' sheŋa ŋan namdi zuliya maa yeltoya, ŋa vuri ni bachikoba ni ŋa ni pe shem.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM J̄NDA	WUHIBU MINI B̄HMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 ZULIYA YELTOYA	Karimbia ni tooi: 1.1.1 wuhi yeltoya ni nye sheli.	Vuri ŋan yiri noli ni na ka niriba mali li tiri taba lahibaya	Karimba ni vo bihi ka be toysi j̄ndi yeltoya vuri mini lahibali tibu.	Bihi ni kahigi wuhi zuliya yeltoya ni nye sheli ka sabi di yya ni nye sheli soŋ.
	1.1.2 wuhi yeltoya tuma dibaata.	<u>Yeltoya tuma:</u> Lahibali tibu Kali ban̄bu Kali b̄himbu Bīhisuŋ mini yel̄tibigira ban̄bu, ni ŋan pahi	Karimba ni pu bihi ban̄ ban̄ ka be vihi ka wuhi zuliya yeltoya tuma ŋan pahi.	Bihi ni sabi n-kahigi yeltoya tuma ata.
PUBU 2 NOLINI YAY' SHEŊA ŊAN NAMDI YELTOYA	1.2.1 kahigi wuhi noli ni yay' sheŋa ŋan namdi yeltoya ka wuhi ŋa dibaanahi	Noli ni yay' sheŋa ŋan namdi yeltoya: nangbanpiba, zilinli, nyina, lonchebili, sapuɣu, kukoŋilli ni ŋan pahi. Nolini yaya n-nye binsh̄eŋa ŋan soŋdi namdi yeltoya vu'sheŋa. Shehira, zinli, nangbapiba, lonjila, lonchebili nyina ni ŋan pahi.	Karimba ni kahigi vuri ni namdi shem ka soŋ bihi ka be nam konsonantinima vuri ka wuhi noli yay' sheŋa ŋan nam ŋa. Shehira /p, b, m, s, t / Karimba ni zaŋ b̄hisi ka bihi yina ni waliginsim din be vuri nambu yaya maa zaa ni namdi vukonkoba shem.	Karimbihini ni nam sabi yeltoya vuri alaamanima m-pa dikpinsabirili zuɣu ka karimbihini vihi ban̄ ŋa nolini yay'sheŋa ŋan namdi ŋa.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU																										
<p>PUBU 3</p> <p>YELTOYA VURI ALAAMANIMA WOLIGIBU NI BACHIKOB'SHEŊA BE NI ZAJ SABI ŊA</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>1.3.1 wuhi wŋligibu din be vaawuli vuri mini vaawuli bachikoba sunsuuni</p> <p>1.3.2 wuhi be zuliya yeltŋya konsonantinima</p> <p>1.3.3 wuhi wŋligibu din be konsonantinima ŋan nye vuri mini ŋan nye bachikoba sunsuuni</p>	<p><u>vaawuli vuri mini bachikoba</u></p> <table border="0"> <tr><td>vs</td><td>vl</td></tr> <tr><td>/a/</td><td>a</td></tr> <tr><td>/e//</td><td>e</td></tr> <tr><td>/ε/</td><td>ε</td></tr> <tr><td>/i/</td><td>i</td></tr> <tr><td>/o//o/</td><td>o</td></tr> <tr><td>/u/</td><td>u</td></tr> </table> <p><u>Konsontinima vuri:</u> /b/ /d/ /f/ /g/ /h/ /s/ /m/ /ŋ/ ni ŋan pahi</p> <p><u>Konsonatinima vuri mini bachikoba:</u></p> <table border="0"> <tr><td>CS</td><td>CL</td></tr> <tr><td>/b/</td><td>b</td></tr> <tr><td>/m/</td><td>m</td></tr> <tr><td>/ŋ/</td><td>n</td></tr> <tr><td>/n/</td><td>n</td></tr> <tr><td>/f/</td><td>f</td></tr> </table> <p>Yeltŋya vuri din yiri noli ni na ka binsheyu bi tayiri li.</p> <p>Vaawulinima buyisibu <u>Nangbampiba biŋhigu:</u> Din mulindi noli/din bi mulindi noli <u>Zinli dubu tariga:</u> Zuyusaa/zuyusaa biela/tiŋlli biela/tiŋli <u>Zinli yayili:</u> Tooni/sunsuuni/nyaanga <u>Zinli dooshee:</u> Din tirisi tooni/din labi nyaanga</p>	vs	vl	/a/	a	/e//	e	/ε/	ε	/i/	i	/o//o/	o	/u/	u	CS	CL	/b/	b	/m/	m	/ŋ/	n	/n/	n	/f/	f	<p>Karimba ni di karimbihi alizama n-jendi vaawwul'vushŋya mini bachikob'sheŋa be ni mali namdi ŋa ka tayibu kani.</p> <p>Karimba ni di karimbihi alizama n-jendi vaawwul'vushŋya be ni mali bachikob'konkoba namda</p> <p>Karimba ni sabi zuliya yeltŋya maa bachi sheŋa m- pa dukpunsabirili zuyu ka sŋy bihi ka be nya wŋligibu ŋan be vaawulinima vuri mini bachikob' sheŋa be ni mali zaani ŋa zaani.</p> <p>Karimba ni sŋy bihi ka be kahigi wuhi vaawuli ni nye sheli.</p> <p>Karimba mini bihi ni buyisi vaawulinima</p> <p>Karimba ni sŋy bihi ka be nam vaawuli yili.</p>	<p>Karimbihi ni sabi bachinima ka booi vaawul'sheŋa gbunni ka karimbihi wuhi ŋa vuri ni yirina shem. Shehira: paŋya, Lŋŋa</p> <p>Karimbihi ni sabi vaawulinima anah ni vuri shem bachinima ni be zuliya yeltŋya ni.</p> <p>Karimbihi ni nam vaawuli yili.</p>
vs	vl																													
/a/	a																													
/e//	e																													
/ε/	ε																													
/i/	i																													
/o//o/	o																													
/u/	u																													
CS	CL																													
/b/	b																													
/m/	m																													
/ŋ/	n																													
/n/	n																													
/f/	f																													
<p>PUBU 4</p> <p>VAAWULINIMA BUYSIBU</p>	<p>1.4.1 kahigi ka wuhi zuliya yeltŋya maa vaawulinima vuri ni nye sheŋa.</p>	<p>.</p>	<p>.</p>	<p>.</p>																										

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU									
<p>PUBU 5</p> <p>VAAWULINIMA NI KPƏRI DOONI BACHINIMA NI SHƏM</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>1.5.1 kaigi wuhi vawwulinma ni kpəri dooni bachinima ni shəm.</p> <p>1.5.2 wuhi vaawulinima vuri zaashəhi bachinima ni.</p>	<p>Vaawulinima kpəri dooni bachi piligu, bachi sunsuunui ni nyaąa.</p>	<p>Karimba ni zaŋ bachinima n-wuhi vuri ni kpəri dooni bachi tooni, bachi nyaąa ni bachi sunsuuni sham.</p>	<p>Yili</p> <table border="1" data-bbox="1749 375 1969 516"> <tr> <td>BT</td> <td>BS</td> <td>BNY</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table> <p>Karimbibi ni zaŋ vu' sheąa ąan doli ąo na kpəhi ąa ni tu luɣ' sheąa; a, ɔ, o, ε, l, e, u.</p>	BT	BS	BNY						
BT	BS	BNY											

SENIOR HIGH SCHOOL - YUUN 1

YAYILI 2 GHANA ZULIYA YELTOYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABOSI KARIMGBAAI

Tuma zaa Nianima: Karimbia ni:

1. gbaai baɲsim din jendi karimgbaai:
2. baɲ yeltɔyiniyima ka zaɲ ɲa tuma vienyela
3. gbaai baɲsim din jendi yeltɔya lɛbigibu.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BɔHMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 KARIMBU DIN ZILIMA a. YOMYOM KARIMBU b. PARIGAHIM KARIMBU	Karimbia ni tooi: 2.1.1 karim karim bee buku ka so bi dolisi o. a) wuhi yelikpana ɲan be lahibali ni bee buku sheli be ni karim ni b) Karim lahibali ka labisi bɔhisi	Karim karim, lahibali bee buku.	Karimba ni zaɲ anfooni, mapuninima ni ɲan pahi n-sɔɲ bihi ka be tooi gbaai din be lahabali/buku ni, Karimba ni kahigi bachinima, yeltɔɲɲmasɔri, yeltɔyiniyima ni ɲa balibu ɲan be lahibali maa ni, noli ni/karimgbaai tuma ni.	Karimbihi ni labisi bɔhisi ɲan jendi kariɲ.
PUBU 2 LAHIBALI BɔYILI YELTOYIKPANI MINI DI YELTOYA KAHIGIRA.	2.2.1 wuhi yeltɔyikpani din be lahibali bɔyili kam ni. 2.2.2 wuhi yeltɔya ɲan sɔɲdi yeltɔyikpani lahibali bɔyili ni.	Yeltɔyikpani mini yeltɔya kahigira ɲan sɔɲdi li.	Karimba ni sabi yeltɔyili pa dukpunsabirili zuɲu. Karimbihi ni yeli yeltɔya bee n-sabi, n-sayi ti bee n-zayisi yeltɔyili maa. Karimba yi ti lala shɛhiranima maa dibaata bee dibaanahi naai, ɲun' kahigi yeltɔyikpani mini yeltɔya kahigira ɲan sɔɲdi li ni nyɛ shɛɲa.	Karimbihi ni wuhi yeltɔyikpani din be lahibali bɔyili ni bee kariɲ ni.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUhibu Mini Bɔhimbu Tuma	ZAHIMBU
<p>PUBU 3</p> <p>YELTOYINIYIMA</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>2.3.1 kahigi yeltɔyiniyɔnli ni nyɛ sheli, ka ti shehiranima ka zaŋ ɲa nam yeltɔya</p>	<p>Yeltɔyiniyima shehiranima:</p> <ol style="list-style-type: none"> i. Nuwayila ii. Baa napɔŋ iii. Zuyu ka yɔŋa iv. Noli bi su o v. Tibili ka voli. 	<p>Karimba ni ti yeltɔyiniyɔnli shehira ka kahigi li ti bihi.</p> <p>Karimba ni vo bihi ka be ti yeltɔyiniyima shehiranima</p> <p>Karimba ni yeli bihi ni be timi yeltɔyiniyima ɲan jendi naa kuli yihibu, tarim kuli yihibu ni ɲan pahi.</p>	<p>Karimbihi ni sabi yeltɔy'niyima dibaanu ka zaŋ ɲa nam yeltɔya.</p>
<p>PUBU 4</p> <p>YELTOYA LEBIGIBU</p>	<p>2.4.1 wuhi yeltɔya lebigibu ni nyɛ sheli ka gbaai baŋsim din jendi yeltɔy' gansi mini lahibali bɔya.</p>	<p>Di nyela so' sheli nira ni doli n-lebigi lahibali sheli zuliya sheli yeltɔya ni n-niŋ zuliya sheli mi yeltɔya ni.</p> <p>Zuliya yeltɔy' sheli din yen lebigi</p> <p>Zuliya yeltɔy' sheli ni yeltɔya ni yen lebigi niŋ.</p> <p>Di tu ni ɲun yen lebigi maa mali yeltɔya ayi maa baŋsim.</p> <p>Yeltɔya ayi maa kaya baŋsim</p> <p>Di tu lebigibu maa lebigi ka yeltɔya maa gbunni bi tayi</p>	<p>Krimba ni sɔŋ karimbihi ka be lebigi yeltɔya bɔya pam pahi.</p> <ol style="list-style-type: none"> i. Karimba ni sɔŋ karimbihi ka be lebigi bachinamda, bachibuyisira, bachiniŋdipahira ni bachiniŋda din be Silimiinsili ni n-niŋ Dagbani ni. ii. Karimba mini bihi ni tum tuma pam din jendi bachi, yeltɔyiniyamaɔyɔ, yeltɔyili ni yeltɔya bɔŋ, n-lebigi ɲa niŋ be ya yeltɔya ni. 	<p>Karimbihi ni lebigi Silimiinsili yeltɔya mini yeltɔya pam n-niŋ be ya yeltɔya ni, ka lebigi be ya yeltɔya n-niŋ Silimiinsili ni.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - YUUN 1

YAYILI 3 GHANA ZULIYA YELTOYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABOSI SABBU

Tuma zaa Nia: Karimbia ni:

1. gbaai o zuliya yeltoya woligibu baŋsim ka zaŋ li tum tuma.
2. yeligi o baŋsim din jendi lahibali sabbu.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BOHMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 BACHINIMA PUBU	Karimbia ni tooi: 3.1.1 wuhi ka kahigi bachinima balibu	Bachinima Balibu: Bachinamda, bachiniŋdipahira, bachinamda nyaaŋa bachipahira, bachituyira, ni ŋan pahi.	Karimba ni zaŋ bohisi mini labisibu n-che ka bihi baŋ bachi pubu shehira, wula ka ti booni bachi sheŋa ŋan tiri luy' sheŋa, niriba, binyera, ni ŋan pahi? Yu bo ka ti mali tiri bachinima ŋan mali zaŋ' gansi mini ŋa zaŋ' bobigu? Yu bo ka ti mali tiri bachinima ŋan wuhiri tuma, niŋsim, ni yela niŋbu? Yu bo ka ti mali tiri bachi sheŋa ŋan tayiri biehigu n-dolisi niŋbu. Wula ka ti booni bachishereŋa ŋan buyisiri bachinamda?	Karimba ni sabi bachinima kamani bachinamda, bachinŋda, bachibuyisira, bachiniŋdipahira ni ŋan pahi, ka bihi pu ŋa balibubalibu.
	3.1.2 labi pe bachi balibu n-jendi bachinima ŋan mali pahibu ŋa zuliya ni ŋan ka pahibu	Bachinima ŋan mali pahibu ŋa zuliya ni ŋan ka pahibu: 1. Ŋan mali <u>Pahibu</u> Bachiniamdili Bachiniŋdili Bachibuyisili Bachiniŋdipahirili ni ŋan pahi	2. Ŋan ka <u>Pahibu</u> bachinamda nyaaŋa bachipahira bachituyirili bachitiritirili	Karimba ni vo bihi ka be woligi bachinima ŋan mali pahibu ŋa zuliya ni bachinima ŋan ka pahibu.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 2</p> <p>BACHINAMD'GANS ZAJ LEE ZAY' BŊBIGU</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>3.2.1 bachinamda zaɣ' gansi ni leeri Zaɣ' bŊbigu shem.</p> <p>3.2.2 wuhi Dagbani Bachinamda zaɣ' bŊbigu bielimpahira</p>	<p>Zaɣ' gaɗa: yini Zaɣ' bŊbigu: din gari yini Bachinamda ŋan bi kpuyiri bielimpahira leeri zaɣ' bŊbigu. (kom, bihim, shiri ni ŋan pahi).</p> <p>Bachinamda zaɣ' bŊbigu bielimpahira: - hi, - ri, - si, -ti, -na, ni ŋan pahi.</p>	<p>Karimba ni sabi bachinamda zaɣ' gansi mini ŋa zaɣ' bŊbigu ka sŋ bihi vihi ka be nya woliginsim din be ŋa sunsuuni. Karimba ni kahigi ni ka dama zaɣ' gaɗa gbunni nyela yini ka zaɣ' bŊbigu mi nye din gari yini zuɣu.</p>	<p>Karimba ni sabi bachinamda ka che ka bihi sabi ŋa zaɣ' bŊbigu. Karimba ni sŋ bihi ka be wuhi bachinamdi sheɗa ŋan ka zaɣ' bŊbigu bielimpahira.</p>
<p>PUBU 3</p> <p>BACHINIMA ŊAN CHIHIRI NIŊSIM</p>	<p>3.3.1 woligi yeltŋa mini ŋa chihibu</p> <p>3.3.2 wuhi bielim sheɗa ŋan tahiri niŋsim chihibu na be yeltŋa ni.</p>	<p>Yeltŋili Yeltŋili din chihi li</p> <p>Niŋsim chihibu bielima: ka, pa, bi, ku ni ŋan pahi</p>	<p>Karimba ni sabi bachiniŋda n-jendi niŋsim saha ka sŋ bihi ka be sabi ŋa chihibu. Karimba ni sŋ bihi ka be wuhi bachinima ŋan chihiri niŋsim yeltŋa ni.</p>	<p>Bihi ni sabi yeltŋa ka sabi ŋa chihibu.</p>
<p>PUBU 4</p> <p>BACHINIMA NAMBU</p>	<p>3.4.1 wuhi bachinima balibu ka wuhi bachi pala nambu Dagbani ni.</p> <p>3.4.2 wuhi bachipala maa nambu soya ni bachi sheɗa ŋan nam maa kpehili shee bachinima balibu ni.</p>	<p>Bachinima nambu; bielimpahira, labi boli, bachinima zaɗ layim taba, ni din pahi.</p>	<p>Karimba ni wuhi be ni doli soya ŋan do gbunni ŋŋ namdi bachi pala shem.</p> <ol style="list-style-type: none"> i. Bielimpahira ii. Bachinima zaɗ layim taba. iii. Yee iv. Bachi labi boli. 	<p>Karimbihi ni doli bachinima nambu soya kamani, bielimpahira, bachinima zaɗ layim, ni bachi labi boli n-sabi bachinima ayiyi n-jendi di yini kam.</p>

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 5 BACHI BIHI TŊBU	Karimbia ni tooi: 3.5.1 zaŋ zanibu bia, bŋhigu bia, zanibu bihi ayi ni vuhim bia n-tum tuma vienyela sabbu ni.	Bachi bihi lahima i. bŋhigu bia (?) ii. zanibu bihi ayi (:) iii. vuhim bia (,) iv. zanibu bia (.)	Karimba ni zaŋ bŋhisi mini labisbu n-wuhi lahima maa tuma ka sabi o kahigibu maa pa dukpunsabirili zuyu.	Karimba – ni sabi yeltŋya bee lahibali ŋmaa ka bihi karim ka to li bachi bihi.
PUBU 6 LAHIBALI SABBU LAHIBALI DIN NYE TEEI TŊYISI SABBU	3.6.1 labi yeli bee n-sabi be ni nya yel' sheŋa n-doli sariya.	tɛha mini binshɛŋa ŋan niŋ pe n-doli sariya lahibali ni niŋsim ni niŋ n-doli saha shɛm pebu	Karimba ni sŋŋ bihi ka be labi yeli be nya sheli saha sheli ni sa. Karimba ni che ka o zaŋya be sariya ni.	Karimbihi ni sabi lahibali din bachinima kalinli yiŋisi kŋbiga ni pihinu.
LAHABALI DIN NYE BUYISIBU SABBU	3.6.2 buyisi binyera, yela, ninliha ka di tuhi vienyela.	N-doli soli vienyela n-zaŋ bachibuyisira mini bachiniŋdipahira m-buyisi yela.	Karimba ni zaŋ alizama ka o mini bihi buyisi binsheŋyu, binsheŋyu biehigu, ninsala, niŋsim sheli din niŋ ni ŋan pahi.	Bihi ni sabi n-jendi lahabali din nye buyisibu n-jendi yeltŋyikpani sheli.
LAHABALI DIN JENDI BE NI MAANI BINSHIɛYU SHɛM	3.6.3 zaŋ yeltŋya ŋan tuhi n-kahigi be ni maani binsheli shɛm.	N-doli wuhi be ni maani bin sheŋyu shɛm sariyasariya ka zaŋ yeltŋya ŋan tuhi tumdi tuma kamani, be ni duyiri sima zɛeri shɛm.	Karimba ni che ka o mini bihi di alizama n-jendi shehira din nye lahibali yelkpani ka sabi lahibali shehira m-pa dukpunsabirili zuyu.	Karimbihi ni sabi lahibali n-jendi, yeltŋyikpani sheli (Bachinima 350)

SENIOR HIGH SCHOOL - YUUN 1

YAYILI 4: GHANA ZULIYA YELTOYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABOSI YELTOYA BAŊSIM (LITIRICHA) MINI KAYA NI TAADA

Tuma zaa Nia: Karinbia ni:

1. gbaai baŋsim din jendi nolini baŋsim mini baŋsim din sabi sɔŋ ka wuhi ɲa nahingbana.
2. wuhi ka buyisi niŋsim din kpɛri nira bihi' shɛli bee zaashee shɛli ni.
3. gbaai anfaani shɛŋa ɲan be bihisun ɲa zalisi dolibu ni.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 LITIRICHA BŊŊSIM BŊBU PILIGU	Karimbia ni tooi: 4.1.1 kahigi wuhi litiricha ni nye shɛli.	Litiricha – yeltoya din yiri nolini na bee din sabi sɔŋ ka mali vielim mini bihigu.	Karimba ni ɲahi ɲahili ka sɔŋ bihi ka be kahigi di gbunni ka nya bachinima ɲan be di ni pɛbu vielim ka wuhi di ni tahiri niŋnyambo shɛli na niriba suhri ni shehira, “suyulo yi beni, chinchini ni kpe gayili ni”. Karimba ni kahigi dimbɔŋɔ: “suyulo yi beni, chinchini ni kpe gayili ni”.	Bihi ni zaŋ be maŋmaŋa bachinima m-buyisi litiricha ni nye shɛli
	4.1.2 sabi litiricha balibu dibaayi	Nolini Baŋsim mini Baŋsim di sabi sɔŋ.	Karimba ni sɔŋ bihi ka be wuhi yeltoya baŋsim dibaayi maa ni nye shɛŋa.	Karimbihi ni sabi Dagbani yeltoya baŋsim buku shɛŋa yuya sɔŋ.
	4.1.3 sabi litiricha nahimagbana sɔŋ (nolini baŋsim mini yeltoya baŋsim din sabi sɔŋ)	<p><u>Litiricha nahimagbana nolini baŋsim</u></p> i. So bi mi ɲun pili li ii. Di tayira iii. Di mali ɲun niŋda iv. Di nyela zama zaa bini, ni ɲan pahi, <p><u>Baŋsim din sabi sɔŋ:</u></p> i. Di mali ɲun sabi li. ii. Di bi tayira iii. Di sabimi sɔŋ iv. Di ka ɲun niŋda, ni ɲan pahi.	Karimba ni sɔŋ karimbihi ka be boli litiricha sabirili mini Nolini Baŋsim nahigbanshɛŋa.	Karimbihi ni sabi nolini baŋsim mini baŋsim din sabi nahimagbana dibaata-ta sɔŋ

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BOHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 (ZAJ TUYI)	Karimbia ni tooi: 4.1.4 wuhi nolini baŋsim mini baŋsim din sabi soŋ ni mali nahimban’ sheŋa	Litiricha Bihigu: i. Litiricha ni ziri lahibali sheli. ii. Salinli yeltɔyikpani iii. Niŋsim ni niŋ luy’ sheli polo iv. Ban be salinli/kpɛrigu ni v. Sabisabira ni pe yela shem. vi. Lahibali kpaa shee vii. Zaya gbaabu viii. Yelikura tee bu ni ŋan pahi	Karimba ni soŋ bihi ka be vihi nya Litiricha bihigu maa.	Karimbihi ni vihi salinli ka sabi di bihisi ŋo soŋ. Ninvuy’ sheba ban be salin maa ni, luy’ sheli polo niŋsim ni niŋ, salinli maa kpaa shee.
PUBU 2 LITIRICHA BIELIMA	4.2.1 wuhi litiricha bielima ŋan be be yeltɔya din yi nolini mini din sabi soŋ ni.	Litiricha Yeltɔya Bielima i. zaŋbuyisi ii. zaŋmahim iii. zaŋzalizaani iv. arɔni ni ŋan pahi	Karimba ni zaŋ shehiranima n-kahigi Litiricha yeltɔya bielima ni nye sheli.	Karimbihi ni ti bihis maa shehiranima
PUBU 3 SALIMA	4.3.1 wuhi bee n-kahigi wuhi salinli ni nye sheli 4.3.2 buyisi salima bihigu	salinli din puuni ka niriba bee binshɛŋa ŋan pa daadama tumdi daadama tuma ni di wuhi niriba bihigu so’ sheli. <u>Salinli bihigu</u> i. Salinli piligu ii. Salinli maŋa iii. Naabu iv. Salinli niŋsim tayibu shee	Karimba ni salim salinli Karimba zaŋ salinli ka o mini bihi zamzam li n-nya salinli yayili kam daanfaani ni nye sheli.	Karimbihi ni sabi salima. Ka karimba maalimaali ŋa ka zaŋ ŋa tabili kariŋduu puuni.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BOHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 4 NIŊSIM DIN KPEHIRI NIRA ZAASHE’ SHELI NI	Karimbia ni tooi: 4.4.1 buyisi be ni pirigiri paya shem 4.4.2 wuhi paya pririgibu ni mali anfaani sheli n-ti niriba.	Kahigimi paya pirigibu ni nye sheli. Ti yaannima n-niŋ sheli ka zali ti. Di wuhiri ti ni nye sheba. Di tiri pay’ puulana suhudoo Di tibigiri pay’ puulana Di tahiri nangbayini na Biɛhigu so’ sheŋa ŋan tu tayibu.	Karimba ni tooi bo baŋda na ka o ti wuhi be ni pirigiri paya shem. Karimba ni che ka bihi ŋme nagbankpeeni n-jendi, “pumpɔŋɔ biɛhigu ni tayi shem ŋɔ paya pirigibu na mali anfaani”?	Karimbihi ni zaŋ paya pirigibu n-kpɛri. Karimbihi ni ŋme nangbankpeen n-jendi yeltɔy’sheli din be Wuhibu mini Bohimbu Tuma (W/BT) ni la.
PUBU 5 BIEHISUŊ SOYA (JILIMA TIBU)	4.5.1 sabi daliri dibaata sheŋa ŋan zuɣu che ka di tu ni nira tiri jilima. 4.5.2 wuhi soya ni yen doli n-ti jilima.	Jilima tibu soya. 1. <u>Yeltɔya ni</u> : M mali jilima bachinima kamani; “jaande” “Dimi suɣulo” “Gaafara” n-kpɛhiri yeltɔya ni. 2. <u>Niŋsim ni</u> i. N-damdi n-zaŋ binsheɣu ti so bee n-deei binsheɣu so sani. ii. Damdi puhi so iii. Noli fɔbu iv. N lari a kparima ni, ni ŋan pahi <u>Biɛhisun</u> i. wuhiri ni nira nya wubisiri suŋ ii. che ka nira mini sheba tooi kpɛra iii. Che ka nira nyari jilima ni ŋan pahi	Karimba ni sɔŋ ka bihi buyisi pe n-sabi; a) Jilima din be yeltɔya ni. b) Jilima din be niŋsim ni. Karimba ni sɔŋ bihi ka be vihi n-jendi kpɛrigu ayi. O kpaŋsimi bihi ka be ti yeltɔya mini niŋsim biɛhi’ suma pahi. Karimba ni che ka be kahigi wuhi biɛhi’ suŋ ni tiri ŋan doliŋɔna na sheli: i. nira ii. be ni tum so taali iii. nir’ dɔɣimnima iv. zileli ni niriba karimba ni zaŋ alizama n-kahigi biɛhisuŋ din tu. Karimba mini karimbihi di alizama n-zamzam biɛhigu so’sheli din tu nira yi suhiri binsheɣu bee nira suhu yiɣisili saha.	Karimbihi ni sabi jilima soya dibaata sheŋa be ni yen doli m-bohi binsheɣu yela Karimbihi ni sabi yeltɔya ata n-wuhi jilima soli din tu ni be doli deei binsheɣu: Bihi ni sabi nira suhi yi yiɣisi o ni tu ni o be shem. Karimbihi ni sabi yeltɔya ata din zaɣisiri yel’ sheli.

SENIOR HIGH SCHOOL – YUMA 2

YAYILI 1 GHANA ZULIYA YELTOYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABOSI FONOLOJI

Tuma Zaa Nia: Karimbia ni:

- i) buyisi yeltɔya vuri (vaawulunima mini konsonantinima) ka wuhi vaawul'konkoba ni dooni pari taba zuyu shem.
- ii) baɲ konsonantinima buyisibu ni ɲa ni kɛri dooni bachinima ni shem.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 VAAWULINIMA NI DOONI PARI TABA ZUYU SHEM NI VAAWULI ŊMAAI BAH.	Karimbia ni tooi: 1.1.1 wuhi vaawuli konkoba ni kɛri dooni bachinima ni shem. 1.1.2 wuhi vaawuli ŋmaai bahi bachinima ayi sunsuuni ni vaawuli ŋmaai bahi bachi gaɲ ni. 1.1.3 kahigi wuhi vaawuli ŋmaai bahi ni nye sheli	Vaawul'konkoba yi do m-pa taba zuyu bach puuni ka konsonanti bi kɛ n-doni di ni. Shehira: Dagbani /bia/ Dagaare /pie/ Ewe /fia/ Vaawuli konkoba ni dooni pari taba zuyu shem bachi gansi ni: Dagbani /bia/ Dagaare /pie/ Ewe /fia/ Vaawuli konkoba ni dooni pari taba zuyu shem bachikonkaba ni. Shehira: bihi_ayi duri_ata vaawuli vuri yi ti bi yina bachi sabbu ni bee di bolibu ni. Shehira: bua + sabinli – bu'sabinli tia + titali – ti'titali yili + bila – yil'	Karimba ni zaɲ alizama n-sɔɲ bihi ka be kahigi wuhi vaawuli konkoba ni kɛri dooni bachinima ni shem Karimba ni sɔɲ bihi ka be tum tuma n-wuhi Vaawuli konkoba ni dooni pari taba zuyu shem bachi gansi ni Karimba ni sɔɲ bihi ka be vihi baɲ vaawulinima ni pieri paani taba zuyu shem. Karimba ni zaɲ shehiranima n-sɔɲ karimbihi ka be yina ni vaawulinima ŋmaai bahi shehiranima. Di tu ni karimbihi baɲ ni kadama vaawuli ŋmaai bahi bela zuliya sheɲa yeltɔya tɔyisibu ni ka lee ka be sabbu ni.	Karimba ni pu bihi bɔɲbɔɲ ka be sabi bachinima pia, ka dibaayobu mali vaawul'konkoba di sunsuuni, ka dibaanahi mali vaawul'konkoba bachi konkokba ni. Karimbihi ni sabi bachinima bee yeltɔɲmahi ka vaawuli ŋmaai bahi be ɲa ni. Karimbihi ni wuhi luy'ata sheɲa vaawuli ŋmaai bahi be ɲa ni.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JËNDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU									
<p>PUBU 2</p> <p>KŌNSONANTI BUYISIBU NI ŋA NI KPËRI DOONI BACHINIMA NI SHËM,</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>1.2.1 buyisi Dagbani kōsonantinima vuri</p> <p>1.2.2 wuhi konsonatinima vuri dooshëhi Dagbani ni</p>	<p>Konsonantima dooni bachi tooni, bachi sunsuuni ni bachi nyaaga.</p>	<p>Karimba ni vo karimbihi ka bɛ ti bachinima shëhiranima ka konsonantinima do bachi tooni, bachi sunsuuni ni bachi nyaaga.</p>	<p>Karimbihi ni wuhi luɣ'ata shëɲa vaawuli ŋmaai bahi ni tumdi tuma.</p>									
	<p>1.3.1 buyisi noli ni, nyee ni ni nyekpurilim vuri ni yirina shëm.</p> <p>1.3.2 wuhi vu' shëɲa ŋan ni tooi lee nyekpurilim vuri</p> <p>1.3.3 wuhi nyekpurilim tuma Dagbani ni.</p>	<p><u>Noli ni vuri</u> Yeltɔya pōhim yirila noli ni ko /a e i.....p f z...../</p> <p><u>Nyee ni vuri</u> Yeltɔya pōhim yirila nyee ni ko /m n ŋ../</p> <p><u>Nyekpurilim vuri</u> Yeltɔya pōhim yirila nyee mini noli ni /ɪ ɔ è o/ vaawulinima kō n-ni tooi deeri nyekpurilim shëhira, /a, i, ɔ, u../</p> <p><u>Nyekpurilim tuma</u> i. bachi pala nambu ii ni woligi kamani Nayahili mini Tomosili.</p>	<p>Karimba ni kahigi woliginsim din be vuri dibaata maa yihibu ni – noli ni, nyee ni ni nyekpurilim</p> <p>i. karimba ni sɔŋ bihi ka bɛ buyisi nyekpurilim niŋ konsonantinima ni shëhira: /s, k, f,/</p> <p>ii. karimba ni che ka bihi boli vaawulinyekpurisi shëhira /a/ ni ŋan pahi.</p> <p>Karimba ni sɔŋ karimbihi ka bɛ sabi nyekpurilim tuunshëɲa.</p>	<table border="1"> <thead> <tr> <th>BT</th> <th>BS</th> <th>BN</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td> </td> <td> </td> <td> </td> </tr> <tr> <td> </td> <td> </td> <td> </td> </tr> </tbody> </table> <p>Karimbihi ni zaŋ vuri ŋan do gbunni ŋɔ n-kpëhi yili sheli din do zuɣusaa ŋɔ ni.</p> <p>Karimba ni bōhi boisi ka bihi labisi ka o wum.</p> <p>Karimbihi ni wum karimba yeltɔya ka sabi nyekpurigu vuri ŋan be o ni booni bachishëɲa maa ni.</p>	BT	BS	BN						
	BT	BS	BN										
<p>PUBU 3</p> <p>VAAWULINIMA ŋAN YIRI NOLI NI, NYEE NI, NI ŋAN NYE NYEKPURILIM</p>													

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JɛNDA	WUHIBU MINI BɔHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 4 BACHIJILLI</p>	<p>1.4.1 wuhi ka kahigi bachijila ŋan be bachinima anahi sheŋa ni be yeltɔya ni</p> <p>1.4.2 wuhi Dagbani bachijila biehigu</p>	<p>Bachijila biehigu kamani V CV CCV CVC CVV</p>	<p>Karimba ni zaŋ takaragbantimsi sheŋa zuɣu bachinima ni sabi pa n-sɔŋ bihi ka be boli lala bachinima maa ka kpahindi ŋa ni puri jila jila shɛm.</p> <p>Karimba ni zaŋ bachishɛŋa pahi n-che ka bihi yina ni bachijila biehisi ŋan be Dagbani ni.</p>	<p>Bihi ni layim bɔŋbɔŋ n-sabi bachinima pishi ŋan mali nyekpurigu vuri.</p>
<p>PUBU 5 YEE</p>	<p>1.5.1 kahigi wuhi yee ni nye shɛli.</p> <p>1.5.2 wuhi yee balibu Dagbani ni</p> <p>1.5.3 sabi yee tuma dibaayi bee dibaata sɔŋ</p>	<p>Yee nyɛla ti ni duhiri ka siyisiri ti vuhim n-doli bachinima kala, yeltɔyɛŋmahɛ bee yeltɔya shɛm.</p> <p>Yee balibu kamani, yee din du ('), yee din siyi, Yee dura, yee siyira.</p> <p>Yee tuma i) woligiri zuliya yini ni nirba ni booni bachinima shɛm</p>	<p>Karimba ni sabi bachinima ŋan mali yee balibu balibu ka sɔŋ bihi ka be wuhi yee balibu balibu din beni.</p> <p>Karimba ni buyisi zaŋ o kukoli m-buyisi wuhi yee balibu. Shehira: Yee din du ni yee din siyi.</p> <p>Karimba ni zaŋ alizama n-sɔŋ karimbibi ka wuhi yee tuma Dagbani ni</p>	<p>Karimbibi ni ti be maŋmaŋa bachinima ka piri ŋa jila jila.</p> <p>Krimba ni sabi bachishɛŋa pa dikpinsabirili zuɣu ka karimbibi yaai ŋa ka pu ŋa jila jila.</p> <p>Karimbibi ni zaŋ bachinima ŋan mali yee balibu tum tuma.</p> <p>Karimba sabimi bachinima anii m-pa dukpinsabirili zuɣu ka bihi yaai ŋa ka ti ŋa yee bihi.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - YUMA 2

YAYILI 2 GHANA ZULIYA YELTŌYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABŌSI KARIMGBAAI

Tuma Zaa Nia: Karimbia ni:

1. gbaai karimgbaai baŋsim m-pahi
2. gbaai baŋsim pam zaŋ chaŋ yeltŌya lɛbigibu polo.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JɛNDA	WUHIBU MINI BŌHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 KARIMBU DIN ZILIMA	Karimbia ni tooi: 2.1.1 karim lahibali bee kundi ka so bi ti o sŋsim.	Lahibali bee kundi karimbu	Karimba ni sŋ bihi ka bɛ tooi zaŋ lahibali yeltŌyikpana, anfooninima, lahibali yiya, maapunima ni ŋan pahi n-tooi buyisi chirigi lahibali/kundi ni jɛndi shɛli. N-zamzam yeltŌyiniyima, yeltŌyinqmasŋri mini yeltŌy'ŋaha baŋsim biɛlim shɛŋa ŋan bɛ lahibali ni Di yi kpa karimba bee karimbi' so ni tooi karim ka bihi maa zaa wum.	Karimbihi labisi bŋhisi ŋan jɛndi lahibali shɛli karimba ni ti ba.
PUBU 2 KARIMWAA	2.2.1 zaŋ baŋsim shɛli o ni gbaai karimbu ni n-karim laabiri kundi, jŋnalinima ni lahibalichuyu gbana.	Sŋŋmi karimbihi ka bɛ pii kariŋ din lu n-zahim bee buku din bɛ laabiri ni.	Karimba ni sŋ karimbihi ka bɛ baŋ bɛ karindi bukunima, lahibali churi ni ŋan pahi.	Karimbihi ni sabi lahibaya jɛndi bukunima, lahibali churi ni ŋan pahi.
PUBU 3 LAHIBALI BŌYILI YELTŌYIKPANI MINI DI YELTŌY' KAHIGIRA	2.3.1 baŋ lahibali bŌyili yeltŌy'kpani lahibali bŌyili ni 2.3.2 baŋ yeltŌy'kpani yeltŌy'kahigira lahibali bŌyili ni	YeltŌyikpani mini di yeltŌy' kahigira	Karimba ni sabi yeltŌyili pa dikpinsabirili. Karimbihi ni yɛli bee sabi sayi ti bee n-chihi yeltŌyili. Lala shehiranima dibbata bee dibaanahi nyaanŋa karimba ni kahigi yeltŌyikpani mini di yeltŌy' kahigira	Che ka karimbihi wuhi yeltŌyili bŌyili yeltŌy'kpani yeltŌya bŌyili ni bee kariŋ ni.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 4 LITIRICHA BIELIMA</p> <p>PUBU 5 YELTOYA LĒBIGIBU</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>4.1.1 wuhi bε ni booni sheli litiricha bielima, n-ti shεhiranima ka zaŋ ŋa nam yeltoya.</p> <p>5.1.1 zaŋ baŋsim sheli bε ni gbaai yeltoya lεbigibu ni n-lεbigi silimiinsili lahibaya n-niŋ Dagbani ni, ka lεbigi Dagbani ni n-niŋ silimiinsili ni.</p>	<p>Litiricha bielima shεhiranima:</p> <p>i. Zaŋmahim ii. Zaŋzalizaani iii. Zaŋboli</p> <p>Di nyela so' sheli nira ni doli n-lεbigi lahibali sheli zuliya sheli yeltoya ni n-niŋ zuliya sheli mi yeltoya ni.</p> <p>Zuliya yeltoy' sheli din yen lεbigi</p> <p>Zuliya yeltoy' sheli ni yeltoya ni yen lεbigi niŋ.</p> <p>Di tu ni ŋun yen lεbigi maa mali yeltoya ayi maa baŋsim.</p> <p>Yeltoya ayi maa kaya baŋsim</p> <p>Di tu ni lεbigibu maa lεbigi ka yeltoya maa gbunni bi tayi</p>	<p>Karimba ni ti karimgbaai lahibali ka wuhi litiricha bielima shiranima.</p> <p>Karimba ni sɔŋ karimbihi ka bε ti litiricha bielima shεŋa shεhiranimma</p> <p>Karimba sɔŋmi karmbihi ka bε tooi lεbigi Silimiinsili lahibali bɔya pam yeltoya n-niŋ Dagbani ni.</p> <p>i. Karimba ni sɔŋ karimbihi ka bε lεbigi bachinamda, bachibuyisira, bachiniŋdipahira ni bachiniŋda din be Silimiinsili ni n-niŋ Dagbani ni.</p> <p>ii. Karimba mini karimbihi ni tum tuma ŋan jendi bachi, yeltoy'ŋmasoyu, yeltoyili ni lahibali bɔyili lεbigibu.</p>	<p>Karimbihi ni sabi litiricha bielima shεhiranima anu sɔŋ ka zaŋ ŋa nam yeltoya.</p> <p>Karimbihi lεbigi Sili miinsili yeltoyili ni yeltoyili bɔyili niŋ Dagbani ni ka lεbigi Dagbani n-niŋ Silimiinsili ni. .</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - YUMA 2

YAYILI 3 GHANA ZULIYA YELTOYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABOSI SABBU

Tuma Zaa Nia: Karimbia ni:

1. gbaai yeltoya woligibu baqsim m-pahi shelila
2. baqsim di ka nmali pam zaŋ chaŋ lahibali sabbu polo

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BOHIMBU TUMA	ZAHIMBU												
PUBU 1 BACHINIŊDA ŊAN DEERI NIŊSIM NI ŊAN BI DEERI NIŊSIM	Karimbia ni tooi: 3.1.1 woligi bachiniŋda ŋan deeri niŋsim ni ŋan bi deeri niŋsim sunsuuni 3.1.2 zaŋ bachiniŋda ŋan deeri niŋsim ni ŋan bi deeri niŋsim n-nam yeltoya.	Bachiniŋda ŋa deeri niŋsim ni ŋan bi deeri niŋsim. Yeltoyili puuni, bachiniŋda ni tooi deeri niŋsim bee ka di bi deeri niŋsim. <table style="width: 100%; border: none;"> <tr> <td style="width: 50%; border: none;"><u>Din deeri</u></td> <td style="width: 50%; border: none;"><u>Din bi deeri</u></td> </tr> <tr> <td style="border: none;">Niŋsim</td> <td style="border: none;">niŋsim</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">chaŋ</td> <td style="border: none;">chaŋya</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">sabi</td> <td style="border: none;">sabiya</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">labi</td> <td style="border: none;">labimi</td> </tr> <tr> <td style="border: none;">di</td> <td style="border: none;">dira</td> </tr> </table>	<u>Din deeri</u>	<u>Din bi deeri</u>	Niŋsim	niŋsim	chaŋ	chaŋya	sabi	sabiya	labi	labimi	di	dira	Karimba bohi ka bihi labisi bohisi kamani i. Bo ka a sa di sohila yuŋ? ii. Saha dini ka a sa gbih? iii. A ni kannu shikuru, ŋun' ka a tuhi soli? iv. Wula ka a niŋ paai shikuru ni na? Karimba sabi karmbihi labisibu soŋ dukpinsabirli zuyu ka bihi kahigi woliginsim ŋan be ŋan deeri niŋsim ni ŋan bi deeri niŋsim ni	Karimbihi zaŋ bachiniŋda ŋan deeri niŋsim ni ŋan bi deeri niŋsim n-nam yeltoya anunu.
<u>Din deeri</u>	<u>Din bi deeri</u>															
Niŋsim	niŋsim															
chaŋ	chaŋya															
sabi	sabiya															
labi	labimi															
di	dira															

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 2</p> <p>NIŊSIM NI NIŊ DOLISI SAHA SHEM (DIN NIŊ PUMPŊŊŊ, DIN NIŊ GARI, DIN NA NIŊDA/ DIN NIŊ GARI KA NA NIŊDA DIN NA BE NYEVUYA NI)</p> <p>PUBU 3</p> <p>BACHINAMDILI YELTŊYIŊMA-SŊYU</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>3.2.1 wuhi bielim sheŋa ŋan wuhiri niŋsim ni niŋ jendi saha shem ka tooi zaŋ ŋa tum tuma vienyela.</p> <p>3.3.1 buyisi'ŋ yeltŋyiŋmasŋy ni nye sheli</p> <p>3.3.2 wuhi bachinamdili yeltŋŋamasŋy bielima</p> <p>3.3.3 wuhi bachi namdili yeltŋyiŋmasŋy ni dooni shem yeltŋyiŋmaa ni ka wuhi di tuma.</p>	<p>Bielim sheŋa ŋan wuhiri niŋsim;</p> <p>i) din niŋ gari: – ya</p> <p>ii) din na be niŋbu ni: -rila, -rimi, -dila -di, -nila, -nimi</p> <p>iii) din yen niŋ nyevuya ni: ni, sa ni, ni ŋa tatabonima.</p> <p>Yeltŋyiŋmasŋy nyela bachinima ŋan be bŋŋ yini ni ka ni tooi layim m-be yeltŋyiŋmaa ni.</p> <p>Bachi gaŋa bachinamdili yeltŋyiŋmasŋy: Azindoo, Amina</p> <p>Bachinamdili yeltŋyiŋmasŋy din bachinima gari zaŋ'yini: bia maa, n tuzopaya, bidbibil' woyinli maa, bipuyimbil'jia la.</p>	<p>Karimba sabi yeltŋya bŋbŋŋ m-pa dukpinsabirili zuŋy. Bŋŋ kam malila yeltŋya ayi ka ŋa mali bachiniŋdili din wuhiri niŋsim din niŋ pumpŋŋŋ/din niŋ gari.</p> <p>Karimba mini bihi layim kahigi yeltŋya maa din ni sŋŋ ka bihi tooi woligi niŋsim din niŋ pumpŋŋŋ ni niŋsim din niŋ gari.</p> <p>Lahi niŋmi lala n-ti niŋsim ni niŋ jendi saha sheŋa ŋan kpalim maa. Di yi ti kpa, ka a kahigi yela vienyela ka bihi gbaai li chibi kamani woliginsim din be niŋbu ni, ni din kuli yoli niŋ.</p> <p>A mini bihi di alizama dibu ni sŋŋmi ba ka be tooi buyisi yeltŋyiŋmasŋy. Karimba sabimi yeltŋgansi shehiranima pa dikpinsabirili zuŋy ka che ka karimbihi wuhi bachinamda mini ŋa tuma yeltŋya maa ni.</p> <p>i. Azindow boli Amina.</p> <p>ii. Bidibila maa boli n tuzopaya.</p> <p>iii. Bidibil'wayinli maa booni bipuyimbil'jia maa.</p>	<p>Karimbihi ni zaŋ bielima ŋan wuhiri niŋsim n-niŋ jendi saha ka sabi yeltŋya ayi din wuhiri lala bielima maa ni tumid shem.</p> <p>Karimbihi nam bachinamda yeltŋyiŋmasŋri dibaata ŋan mali bachi gaŋagaŋa ni bachinamda yeltŋyiŋmasŋri dibaata ŋan mali bachibŋbigu.</p> <p>Karimbihi wuhi bachinamda yeltŋyiŋmasŋri tuma yeltŋya puuni.</p>

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 4 BACHINIŊDILI YELTOYIŊMA- SŊYU	Karimbia ni tooi: 3.4.1 buyisi bachiniŋdili yeltoyiŋmasoyu 3.4.2 wuhi bachiniŋdili yeltoyiŋmasoyu bielima. 3.4.3 wuhi bachiniŋdili yeltoy'ŋasoyu dooshee yeltoy'ŋmaa ni.	i. Bachiniŋdili koŋko ii. Bachiniŋdi mini bachi sheli din kahigiri niŋsim Bachiniŋdili koŋko: Azindoo <u>boli</u> Amina Bachiniŋdili mini bachi sheli din kahigiri li: Do' jia maa <u>ni boli</u> payisaribil' wayinli maa.	Karimba sabi yeltoyigansi shehiranima pa dukpinsabirili zuyu, ka soŋ bihi ka be tooi tiri wuhi bachiniŋda yeltoyiŋmasori ŋan be di ni, ka tooi zamizam ŋa bihigu ni ŋa dooshee yeltoyili kam ni.	Karimbihi ni nam bachiniŋdili yeltoy'ŋmasori dibaayobu zaŋ tuyi bachidamda yeltoy'ŋmaso'sheŋa be ni pun nam la.
PUBU 5 BACHINIŊDA NI PE N-DOLI TABA SHEM	3.5.1 buyisi n-wuhi bachiniŋda ni pe n-doli taba ni nye sheli. 3.5.2 nam yeltoyiŋmahi ka bachiniŋda ŋan pe n-doli taba be ŋa ni, ka lahi tooi tiri wuhi bachi niŋda ŋan pe n-doli taba yeltoyiŋmahi ni	Bachiniŋda ayi bee zaŋ' bobigu yi m-pa taba zuyu yeltoya ni ka bachituyirili ka ŋa sunsuuni.	Karimba ni zaŋ shehiranima n-soŋ karimbihi ka be vihi yihi bachiniŋda ŋan pe n-doli taba yeltoya ni ka zaŋ li tum tuma.	Karimbihi zaŋ bachiniŋda ŋan pe n-doli taba n-nam yeltoya anunu.
PUBU 6 BACHINIŊDI PAHIRILI YELTOYIŊMASOYU	3.6.1 buyisi bachiniŋdipahirili yeltoyiŋmasoyu. 3.6.2 tiri wuhi yeltoyiŋmaso' sheŋa ŋan ni tooi tum bachiniŋdipahirili tuma. 3.6.3 tiri wuhi bachiniŋdipahirili yeltoyiŋmasori ka tooi zaŋ ŋa n-tum tuma vienyeliŋga.	Bachiniŋdipahirili koŋko. Bachiniŋdipahirili labi yina buyi zuyu m-pa taba zuyu Bachiniŋdipahirili dibaayi yina pa taba zuyu.	Karimba sabi yeltoya ŋan mali bachiniŋdipahira yeltoyiŋmasori shehiranima soŋ, ka che ka bihi tiri wuhi bachiniŋdili yeltoy'ŋmasoyu ka whi di bihigu, di tuma ni di dooshee.	Bihi nam bachiniŋdipahira yeltoyiŋmasori dibaayobu ka zaŋ ŋa n-naai bachiniŋda yeltoyiŋmasori sheŋa be ni nam karim din jendi bachiniŋda yeltoyiŋmasori la.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 7 BACHIBUYISIRA	Karimbia ni tooi: 3.7.1 buyisi bachibuyisirili n- Jendi di tuma bee di ni do sheli yeltoyili puuni 3.7.2 wuhi bachibuyisira balibu 3.7.2 zaŋ bachibuyisira balibu dibaayi n-tum tuma vienyela	<u>Bachibuyisira tuma</u> Buyisiri/kahigiri bachinamda <u>Bachibuyisira dooshee</u> Bachinamda nyaanga, Bachinamda tooni.	Karimba zaŋ bachinamda yeltoyinmasori mini yeltoyinmahi n-sori bihi ka be tooi wuhi; i. bachibuyisira naŋ dooni bachinamda nyaanga tuma ni nye sheli yeltoyinmasoyuni. ii. bachibuyisira naŋ dooni bachinamda tooni tuma ni nye sheli yeltoyinmahi ni.	Karimbihi nam yeltoya anahinahi ni bachibuyisira naŋ dooni bachinamda nyaanga mini bachinamda tooni.
PUBU 8 BACHI BAL' SHEŊA ŊAN BEERI NI ŊAN BI DEERI BACHI PALI (BACHITUYIRA, BACHI SHEŊA ŊAN KPAŊSIRI YELTOYA, BACHINAMDA NYAANGA BACHINIMA ŊAN WUHIRI BACHINAMDA MAA BE SHELI, YE, KPEŊ NI ŊAN PAHI)	3.8.1 wuhi bachi bal' sheŋa naŋ bi deeri bachi pala m- pahiri na balibu ni tuma ni nye sheli yeltoya ni.	<u>Bachi bal' sheŋa naŋ bi deeri bachi pala m-pahiri na balibu ni.</u> Bachituyira, bachikpaŋsira, bachtirita, bachi naŋ kahigiri niŋsim, bachi sheŋa naŋ dooni bachinamda nyaanga n-wuhiri bachinamda ni be sheli bee di ni kpini yela maa shem, ni naŋ pahi.	Karimba zaŋ yeltoya balibubalibu n-sori bihi ka o mini ba zamzam na ka be tooi wuhi bachi sheŋa naŋ bi deeri bachi pala m-pahiri na balibu ni tuma ni nye sheli. Kamani, Bachituyira "mini", "bee" ni "amaa" i. mini: di layindila binyera ayi kamani Adam mini Meeli. ii. bee: wolgri binyera kamani, Adam bee Meeli iii. amaa: wuhirila wolginsim din be yela sunsuuni kamani, N chanya amaa m bi nya o.	Karimba sabi yeltoya pia naŋ mali bachi sheŋa naŋ bi deeri bachi pala m-pahi na balibu ni ka booibooi na gbuna ni ka che ka karimbihi wuhi na tuma ni nye sheli.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUhibu MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 9</p> <p>LAHIBALI SABBU Lahibali din nye Teei tɔyisi, Buyisibu, bin sheyu niŋbu. (Labi vhi)</p> <p>Nangbankpeeni</p> <p>Washiika/Gbaŋ sabbu (Simili)</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>3.9.1 labi teei lahibali din nye Teei tɔyisi, Buyisibu ni lahibali din wuhiri be ni maani binsheyu shem.</p> <p>3.9.2 wuhi o zaa ni o teha ni nye sheli zaŋ kpa yeltɔy' sheli polo.</p> <p>3.9.3 zaŋ bchinima ŋan lu n-zahim n-sabi simili washiika ka di tuhi.</p>	<p>Lahibali din nye teei tɔyisi, Buyisibu, Binsheyu maalibu</p> <p>N-ŋme nangbankeeni n-sayi ti bee n-chihi yeltɔyili.</p> <p>Simil washiika zilinkom nyela ninvuɣ' sheba ban sayisi taba zilinkom.</p> <p>Simil washiika biɛhigu.</p>	<p>Labi vihi – labi lihi Sinio Haai Shikuru (SHS) 2 yayili 3 pubu 6</p> <p>Karimba ni tooi zaŋ binyera dariza kahigibu sodoligu la m-pili karim ŋɔ wuhibu. Kamani, karimba ni tooi sabi "paɣiba tumdi be tuma n-gari dabba" karimba sɔŋmi bihi ka be gbaai baŋsim din yen che ka be tooi zaŋ bchinima ŋan tuhi n-kahigi wuhi o teha ni nye sheli.</p> <p>Karimba sɔŋ bihi ka be kahigi simili washiika nahiggbana</p> <ul style="list-style-type: none"> i. Biɛhigu shee ii. Dabisili iii. Kpinibu iv. Gbaŋ maŋmaŋa v. Naabu vi. Yuli 	<p>Karimbihi sabi lahibali jendi yeltɔyikpani sheli be ni ti ba.</p> <p>i. karimbihi maali shili ni be ŋme zama ni naagbankpeeni</p> <p>ii. Karimba ni bo yeltɔy' sheli bihi ni yen sabi nangbabkpeeni n-jendi</p> <p>Karimbihi sabi simili washiika n-jendi yeltɔyikpani sheli karimba ni yen ti ba.</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - YUMA 2

YAYILI 4 GHANA ZULIYA YELTOYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABOSI YELTOYA BAŊSIM (LITIRICHA) MINI KAYA NI TAADA

Tuma Zaa Nia: Karimbia ni:

1. baŋ ka o nini lahi tiyi o ni be zileli sheli maa nima kaya ni taada niŋsim sheŋa mini baŋsim sheŋa ŋan be yeltoya ni.
2. gbaai baŋsim din ni tooi zamzam kundi, ka lahi baŋ kundi sheŋa o ni yen karim n-jendi yeltoya baŋsim.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 KUYILA	Karimbia ni tooi: 4.1.1 wuhi kuyila biebigu ni di nahiggbana. 4.1.2 wuhi kuyila anfaani zaŋ ti zilelinima.	Binshenja din yen zamzam. i. Yeltoya/litiricha bielima kamani labiboli. ii. N-yeli nti gbaai a vuhim ka naan yi yeli yaha, ŋun yiini maa chandi ni o ni niŋdi shem, yila maa ni kperi niriba ban be kuyili maa ni shem, ni ŋan pahi. <u>Kuyila nafaani</u> a) ŋun kani maa tibigibu b) kpaŋsiri ŋun kumdi maa kumbu baŋsim c) che ka kali tiri tooni d) maari kubihisuhuri e) che ka be baŋdi kubihisuhuri ni nye sheba	Karimba gari tooni ka o mini karimbihisuhuri zamzam din che ka niriba namdi kuyila Karimba soŋmi karimbihisuhuri ka be zamzam kuyili sheli yeltoya (karimba ni tooi zuhi baŋda so ka o kana ti soŋ zaŋ chaŋ baŋsim ŋo wuhibu)	Karimbihisuhuri sabi kuyili ŋmaa, din woŋilim saŋi kamani kulisi anii

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 2</p> <p>SALINLOHA MINI YODARA SALIMA</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>4.2.1 woligi salinloha ka che yoodara salima</p> <p>4.2.2 wuhi salinloha mini yoodara salima anfaani ni nye sheli.</p>	<p>Salinloha nyela noli ni diema gan daliri nye ni di zahim nira baŋsim. Bihi n-tooi diemdi li</p> <p>Salinloha labisibu ni tooi nye yelimaŋli bee m-pa yelimaŋli</p> <p>Yoodara salima: Deen' sheli din yiri noli ni na ka di labisibu bori tehizilima</p> <p>Salinloha mini yoodara salima bishigu</p> <p>a) Salinloha i. yoobu/piligu ii. bohigu iii. labisibu</p> <p>b) Yoodara Salima i. yooba/piligu ii. lahibali/salinli iii. bohigu iv. labisibu</p>	<p>Karimba soŋ bihi ka be tooi nya woliginsim din be salinloha mini yoodara salima sunsuuni</p> <p>Karimba yeli salinloha ka karimbihi ti ga labisibu Karimba/karimbia ti salinloha shehiranima ka bihi bo ga labisibu.</p> <p>Lahi niŋ lala n-ti yoodara salima gba.</p> <p>Karimba soŋ karimbihi ka be zamzam n-nya salinloha ni woligi shem ka che yoodara salima.</p> <p>Karimba mini karimbihi layim n-kahigi salinloha mini yoodara salima bishigu ni be shem.</p>	<p>Karimbihi yeli salinloha ka salim yoodara salima n-nyaŋ taba</p>
<p>PUBU 3</p> <p>KURUMBUNI LAHIBALI</p>	<p>4.3.1 wuhi kurumbuni lahibali ni nye sheli ka zamzam di anfaani</p>	<p><u>Kurumbu lahibali</u> Salinli sheli din tiri zuliya bee niŋvuy' sheba tarihi.</p>	<p>Karimba ti shehiranimma ka boli karimbihi sheba ka be yina n-ti yeli be ni mi be zuliyanima kurumbuna lahibali shega.</p> <p>Zamzam yeltoya baŋsim din be salinli maa ni. Karimba soŋ karimbihi ka be vihi n-nya dariza sheŋ a ga be kurumbuni lahibali ni.</p>	<p>Karimbihi chami ti vihi be zuliyanima piligu.</p>

	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 4</p> <p>YILA (BIYOLI YILA, TUMA YILA, ZIEM YILA)</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>4.4.1 wuhi yila maa ni nye shem ka wuhi ŋa anfaan zaŋ ti be zileli</p>	<p><u>Yila</u></p> <p>i. Biyoli yila nyela yil' sheŋa be ni yiini n-ŋiŋdi bihi ni be suhuri paligi bee ka be yohim ba ka be gbihi.</p> <p>ii. Tuma yila nyela yili sheŋa be ni yiini tuma saha.</p> <p>iii. Ziem yila nyela yil sheŋa be ni yiini tobu, bee nimmohi saha.</p> <p>Yila maa anfaani</p> <p>i. Valigiri noli</p> <p>ii. Yihiri niŋsabiga</p> <p>iii. Pahiri ti suhupielli</p> <p>iv. Wuhiri biehigu</p> <p>v. Kpansiri kali</p>	<p>Karimba ti yila maa sheŋa shehiranima ka che ka bihi gba ti ŋa shehira sheŋa be ni mi.</p> <p>Karimba pii yila maa sheŋa ka o mini karimbihi zamzam ŋa.</p>	<p>Karimbihi sabi yila maa sheŋa shehiranima</p>
<p>PUBU 5</p> <p>CHIIHA MINI PŊRI</p>	<p>4.5.1 buyisi ka wuhi chiha maa sheŋa ni nye sheli.</p>	<p>Yeltɔya mini niŋsim sheŋa kali, adiini bee sheli ni bi sayi ti, ka di birigibu tooi mali tibidarigibo</p> <p><u>CHIIHA BALIBU</u></p> <p>1. <u>Chiha ŋan nye yeltɔya</u> Shehiranima</p> <ul style="list-style-type: none"> - bia boli o ba bee o ma sonya - m-booni nira yuli tisuyu - nira be tia zuyu ka be booni o yuli. <p>2. <u>ŋan nye niŋsim ka pa ni yeltɔya</u> Shehiranima</p> <ul style="list-style-type: none"> - doo wurim o paya daaŋa bee sayiduyuri - doo/paya mini o bia layim - doo bo paya moue ni. 	<p>Karimba che ka karimbihi wuhi ka pumpu chiha sɔŋ ŋan nye yeltɔya ni ŋan nye niŋsim ka pa ni yeltɔya.</p> <p>Karimba mini karimbihi di alizama n-jendi chiha piligu.</p> <p>Karimba che ka karimbihi wuhi chiha ŋan be be zileli ni Karimbihi che ka bihi pumpu chiha n-sɔŋ ŋan nye yeligu ni ŋan pa yeligu.</p>	<p>Karimbihi sabi yeltɔya sheŋa ŋan chihira</p> <p>Karimbili sabi chiha ŋan nye yeligu dibaanaahi.</p>

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 5</p> <p>CHIIHA MINI PŊRI (TUYIBU)</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>4.5.2 wuhi daliri dibaata din che ka di tu ni niriba gbubi be chiha bee m-bahi be chiha</p> <p>4.5.3 wuhi ka kahigi pori sheŋa</p> <p>4.5.4 wuhi ka buyisi tum birigi pori tibidarigibo so' sheŋa</p>	<ul style="list-style-type: none"> - biɛhigu so' suma gubu zuɣu - ti daalaafee zuɣu - zileli namteri gubu zuɣu, ni ŋan pahi. <p>Pori nyela yeltɔɣa ŋan jendi Naawuni, buyili, wuni, gbaŋ ni ŋan pahi n-wuhiri niri zaa zaŋ kpa yeltɔɣ' sheli (nimmɔhi yeltɔɣa)</p>	<p>Karimba gari tooni ka o mini bihi di alizama jendi chiha.</p> <p>Karimba soŋ bihi ka be pumpu chiha n-soŋ, ŋan tibidarigibo bala ni ŋan tibidarigibo kpema ka wuhi pubu maa daliri.</p> <p>Karimba piimi chiha dibaayi ka be zamzam ŋa vienyela zaŋ jendi ziemani ŋo lebiginsim.</p> <p>Karimba ni tooi zuhi baŋda ŋun be zileli maa ni ka o kana nti niŋ o tɔɣino zaŋ kpa baŋsim ŋo wuhibu polo</p> <p>Karimba che ka bihi wuhi daliri sheŋa ŋan yen che ka niri po pori be zileli ni.</p> <p>Karimba mini karimbihi di alizama jendi pori birigibu tibidarigibo.</p>	<p>Nangbankpeeni din jendi "Chiha ni kpa talahi bee bi kpa talahi shem bee ka bihi tum tuma n-jendi yeltɔɣa ŋo.</p> <p>Karimbihi sabi pori dibaayi ŋan jendi buya bee nam gbandi</p> <p>Karimbihi sabi pori dibaayi din jendi pori birigibu</p> <p>Karimbihi sabi pori labisibu balibu dibaayi din be be zileli ni, ni ninvuy' sheba ban ni tooi labisi pori</p>

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BOHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 6 NAYILI SARIYA KARIBU	Karimbia ni tooi: 4.6.1 wuhi zaba/nangbankpeeni balibu	Tinsi ni Zileli ni, tingbani ni, zilelinima sunsuuni Nira mini zileli sunsuuni	Karim gari tooni ka o mini bihi zamzam pari balibu sheŋa ŋaŋ yina baŋsim maa bobu maa ni, ni kpa talahi bee bi kpa talahi sheŋ. i. Karimba soŋ karimbihi ka be tooi tiri wuhi zabazaba mini nangbankpeeni ŋan niŋ luy' sheŋa ŋan be baŋsim jenda maa ni.	Karimbi sabi zabazaba balibu ayi ŋan tooi be mabihi sunsuuni ni zileli ni, nti tabili niŋvuy' sheba ban tooi be di ni.
	4.6.2 wuhi so sheŋa be ni tooi doli n-ku zabazaba mini nangbankpeeni	Yinsi ni Zileli ni, Tingbani puuni Zilelinima sunsuuni Nira mini tingbani sunsuuni	ii. Karimba mini karimbihi di alizama n-kahigi so' sheŋa be ni doli n-kuri bee m-baligi zabazaba sheŋa ŋan yi baŋsim jenda ni na maa.	Karimbihi buyisi di ni tu ni be gu zabazaba sheŋ luyili kam ni.
	4.6.3 sabi nayili sariya karibu anfaani dibaata	Nangbanyini kpaŋsibu, di dii ka lay' dibo pam, di nyela luy' sheli polo ti ni tooi bohindi zaba/nangbankpeeni maaligu soya	Karimba soŋ bihi ka be zamzam nayili sariya karibu anfaani mini ni yel'muyisira.	Karimbihi ŋme nangbankpeen jendi "Nayili sariya karibu so alikaalinima sariya karibu"
PUBU 7 FUKUMSI	4.7.1 buyisi n-wuhi fukumsi ni nye sheli ka wuhi fukumsi kpamli dariga din be be zileli ni	Fukumsi – binsheyu niri ni sayi ti ka zaŋ o yikonima sheŋa niŋ di nuu ni, din ni che ka lala bini maa mali o yiko ka di che ka suhudoo beni <u>Fukumsi kpamli dariga</u> i. Yili ni ii. Shikuru ni iii. Zileli ni iv. Tuma shee v. Tingbani ni	Karimnba zaŋ bohisi mini ŋa labisibu n-soŋ ka bihi tooi kpurigu be teha n-wuhi fukumsi ni nye sheli, Kamani, <u>Ŋuni n-su fukumsi</u> i. Yiŋa? ii. shikuru ni? iii. Zileli ni? iv. Tuma shee? v. Tingbani ni?	Karimbihi kahigi din che ka be laamba su be fukumsi yiŋa Karimbihi kahigi wuhi din che ka karimbakpema n-su shikuru fukumsi

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 7 FUKUMSI	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>4.7.2 wuhi niriba ban su fukumsi tuma dibaata</p> <p>4.7.3 sabi daliri dibaanu din jendi di ni tu ni ti tiri fukumsi jilima n-sɔŋ</p>	<p>i. Bɛ lihi ka niriba doli zalisi</p> <p>ii. M- be zileli tooni n-gu yela ka suhudoo beni</p> <p>iii. N- lihiri niriba daalaafee zuyu. ni ŋan pahi.</p> <p>- di tahiri suhudoo na</p> <p>- di tahiri jilima tibu na</p> <p>- di guri niriba daalaafee ka bɛ ni tooi be luyuli kam, ni suhudoo di che ka nira kam tumdi o tuma ni nye sheli</p> <p>- di che ka ŋarili kam kani</p> <p>- binsheɣu din nye zama zaa bini ka ninvuy' yino ku tooi du m-ba li.</p> <p>- Di tiri toondana yaa ni yiko ka o tooi tumdi o tuma ka dabiɛm ka o.</p>	<p>Karimba ni di alizama n-kahigi tuun' sheŋa ninvuy' sheba ban su fukumsi ni tumda</p> <p>Karimba zaŋ alizama dibu n-sɔŋ bihi ka bɛ tooi wuhi din tu ni ti tiri fukumsi jilima shɛm</p>	<p>Karimbihi sabi tuma dibaanunu n-jendi:</p> <p>i. shikuru karimbi' kɛma</p> <p>ii. karimbakɛma</p> <p>iii. Naa</p> <p>iv. MP/DCE/MCE Assambulimani</p> <p>Karimbihi sabi daliri dibaanu din jendi din ni tu ni doli shikuru zalisi shɛm.</p>
PUBU 8 LAHIBALI TIBU	<p>4.8.1 tiri wuhi ka lahi buyisi so' sheŋa ti ni tooi doli n-ti lahibali ka pa ni yeltɔɣa ka ti tɔyisi.</p> <p>4.8.2 buyisi so' sheŋa niri ni tooi doli n-ti lahibali maa sheŋa ka ti lahibali maa fasara ni nye sheli</p>	<p>Niŋbuŋ' yaɣa zaŋ tɔyisi yeltɔɣa, lahima mini alaamanima, lunsu mini gungɔna, kikkaa mini bani yeltɔɣa.</p> <p>N-zaŋ niŋgbuŋ' yaɣa n-tɔyisi yeltɔɣa, n-niŋ alaama sheŋa ka di ti lahibali: Zuyu guhimbu, nuu gahibu, nini ŋmurimbu, nina kahimbu, n-zaŋ da' duɣu n-tam dayaya zuyu, nira tiligi kuya gbubi</p>	<p>Karimba mini karimbihi vihi n-nya lahibali tibu soya ŋan pa yeltɔɣa tɔyisibu.</p> <p>Karimba buyisi alaamanima ŋan tiri lahibali ka karimbihi wuhi di fasara.</p>	<p>Wuhi lahima mini alaama dibaanahi sheŋa Dagbamba ni mali tiri lahibali, ni ŋa fasara ni nye sheli.</p>

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 8 LAHIBALI TIBU	Karimbia ni tooi: 4.8.3 wuhi luŋa/ kikaa yeltɔya tuma	Luŋa/kikaa yeltɔya: Salimbu, molibu, yelikura teebu, ni ŋan pahi	Karimba bɔhisi ka bihi labisi ŋa ka di sɔŋ che ka bihi tooi wuhi luŋa/kikaa yeltɔya tuma.	
PUBU 9 LITIRICHA SABIRILI/YELTɔY A BAŊSIM DIN SABI Sɔŋ (SALINWOYILA MINI KPERIGU) LITIRICHA SABIRILI (SALINLI CHIBIRILI MINI YELIMANŊLI SALINLI LITIRICHA SABIRILI (JENDA MINI YELTɔYIKPANI)	4.9.1 woligi n-wuhi salinwoyinli mini kperigu ni nye sheŋa. 4.9.2 woligi binsheɣu din nye salinli din nye ziri mini salinli din nye yelimanŋli 4.9.3 kpahim m-baŋ yeltɔyitayimalisi yel' jenda mini di yeltɔyikpani	Salinwoyinli mini kperigu Salinwoyinli: Di nyela sabbu din waya ka di pumpu surasura mini lahibali bɔyabɔya bee yayayaya KPERIGU: Di sabimi ni di zaŋ kperi. Di pumpula kperigukperigu ka mali lahibaya ŋan wuhiri niŋsim sheŋa ŋan jendi kperibu shee maa. Di sabimi niŋ alizama ni, ka niŋvuy' sheba ban be di ni yeri be yeltɔya Salinli din nye ziri mini salinli: Nira ni kuli chibi o zuɣu ni n-ŋma salin' sheli. Yelimanŋli salinli: Salinli din jendi binsheɣu din mi n-niŋ (yelimanŋli) Taarihi salinli: Salinli din sabi jendi ninvuy' so tumtumsa. Maŋmaŋ taarihi salinli: Niri sabi o maŋmaŋ tarihi/tumtumsa Yel' jenda: Be yi filim salinli ka di ti che bachi bee yeltɔyirɔmasɔya la. Yeltɔyikpani: Yembahingga di be salinli ni/biehigu so' sheli salinli maa ni jendi wuhira. Di nyela yeltɔyili. Yel' jenda ni ka yeltɔyikpani yirina	Karimba sɔŋ karimbihi ka be tooi wuhi kundi ŋan nye salinwoyila kundi Dagbani ni. Karimba sɔŋ karimbihi ka be tooi Wuhi kundi ŋan nye kperigu kundi Dagbani ni. Karimba sɔŋ karimbihi ka be tooi vihi n-nya woliginsim sheŋa ŋan be salinwayinli mini kperigu sunsuuni Karimba sɔŋ karimbihi ka be pumpu salima n-jendi salinli din nye ziri mini salinli mini yelimanŋli salinli Karimba sɔŋ karimbili ka be pumpum yelimanŋli salinli ka di jendi : taarihi salinli mini maŋmaŋ taarihi. Karimba zaŋ yeltɔyitayimalisi ŋmaa bee salin' ŋmaa ka o mini bihi vihi li, n-nya di ni jendi yel' sheli ni di yeltɔyikpani ni nye sheli	Karimbhi sabi nahingbana ayiyi din woligi kperigu mini salinwoyinli. Karimbihi vihi yeltɔyitayimalisi ŋmaa, ka wuhi di yel' jenda mini di yeltɔyikpani

SENIOR HIGH SCHOOL - YUMA 3

YAYILI 1 GHANA ZULIYA YELTŌYA MINI KAYA NI TAADA (ELĒTIVI) SILABOSI FONOLOJI

Tuma Zaa Nia: Karimbia ni:

1. wuhi ka kahigi fonoloji ni tumdi o zuliya yeltŏya tŏyisibu ni shem.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JĒNDA	WUHIBU MINI BŌHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 1</p> <p>VURI VALIBU MINI VURI TAYIBU</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>1.1.1 wuhi luyishɛɛa vuri ni vaana ni luyishɛɛa bachinima ni layiɛda yeltŏy'ɛmahɛ ni.</p>	<p><u>Vuri valibu:</u> Vuri ɛan pa taba zuɛu ni vaani taba shem.</p> <p><u>Vuri biɛhigu tayibu</u> – vuri ɛan pa taba zuɛu ni cheri zaashee tiri vushɛɛa shem</p>	<p>i. Karimbia ni wuhi luyushɛɛa vuri ɛan tabi taba ni vaani taba sham.</p> <p>ii. Karimbia ni doli lala soli maa n-wuhi vuri ni vaani taba shem.</p> <p>iii. Karimbia ni wuhi luy'shɛɛa vuri ɛan pa taba zuɛu ni cheri zaashehi ti vu'shɛɛa shem, di yi niɛ ka lala beni.</p> <p>iv. Karimbɛhi baɛɛmi ni ka dama zuliya shɛba yeltŏya ni vuri valibu bela yeltŏya tŏyisibu ni.</p> <p>v. Karimbia ni doli soli maa n-kahigi vuri ɛan pa taba zuɛu ni cheri zaashehi tiri vushɛɛa shem.</p>	<p>Karimbɛhi ni sabi bachinima anu bee yeltŏy' ɛmahɛ anu ɛan mali vuri valibu bee vuri ɛan pa taba zuɛu ni cheri zaashehi tiri vu'shɛɛa shem.</p>
<p>PUBU 2</p> <p>VUJĒBA MINI VURI AYIYI</p>	<p>1.2.1 shɛhiranima n-jendi vujɛba mini vuri ayiyi nambu</p>	<p>i. <u>vujɛba nambu:</u> shɛhira, /kp gb ɛm/ ii. <u>vuri ayiyi nambu</u> shɛhira/ba, bua, biɛ/</p>	<p>Karimbia mini bihi ni layim ka o sɔɛ ba ka bɛ wuhi vujɛba mini vuri ayiyi ni namdi shem.</p>	<p>i. Karimbɛhi ni sabi bachinima ayɔbu ɛan mali vujɛba</p> <p>ii. Karimbɛhi ni sabi bachinima ayɔbu ɛan mali vuri ayiyi</p>

SENIOR HIGH SCHOOL - YUMA 3

YAYILI 2 GHANA ZULIYA YELTŌYA MINI KAYA NI TAADA (ELECTIVE) SILABOSI KARIMGBAAI

Tuma Zaa Nia: Karimbia ni:

1. gbaai baŋsim pahi karimbu baŋsim sheli o ni mali ni.
2. gbaai baŋsim din jendi yeltŏy jia ŋmaabu.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŌHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 a) YCMYŌM KARIMBU NI TUMA (LABI VIHI) b) PARI GAHIM KARIMBU TUMA (LABI VIHI)	Karimbia ni tooi: 2.1.1 karim karimzilini yŏmyŏm 2.1.2 karim karimzilima m-pari gahim.	Karim karim lahibali bee buku	Karimba ni sŏŋ bihi ka be karim tuuli lahibali bŏya ŋan kpalim maa tuuli kulisi ayiyi ka di kpaŋsim be baŋbu. Karimba ni sŏŋ bihi ka be karim lahibali hali ni di tariga ka lahi karim li vienyela n-gbaai din pahi.	Karimbihi ni karim lahibali shŏŋa ŋan nye saani n-ti ba ka labisi bŏhisi.
PUBU 2 LAHIBALI FILIMBU	2.2.1 gbaai lahibali filimbu baŋsim 2.2.2 Tum tuma pam din jendi yeltŏya filimbu pahi.	Lahabali bŏyili yeltŏy' kpana ni lahibali bŏyili yeltŏy' kahigira ni ŋa tuma	Karimba ni zaŋ alizama n-sŏŋ bihi ka be tum tuunkara n-jendi lahibali bŏyili yeltŏy'kpani mini lahibali bŏyili yeltŏy' kahigira. Karimba ni zaŋ bŏhisi mini labisibu n-sŏŋ bihi ka be wuhi lahabali bŏyili yeltŏy' kahigira tuma. Karimba ni sŏŋ bihi ka be zaŋ yeltŏya balibu n-kahigi yel'yini. Karimba ni sŏŋ karimbihi ka be labi doli soya balibu n-yeli yel'yini.	Karimbihi ni tum yeltŏya filimbu tuma.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM J&NDA	WUHIBU MINI B&HIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 3 YELTOYA LEBIGIBU(LABI VIHI)	Karimbia ni tooi: 2.3.1 gbaai yeltoya lebigibu baŋsim m-pahi kamani SHS 3 PUBU 2 ni.	Labi tei yeltoya lebigibu baŋsm soya, ka tum tuma pam din jendi yeltoya lebigibu.	Karimba ni soŋ karimbihi ka be lebigi lahibali boya mini karima pam .	Karimbihi lebigi Silimiinsili lahibali gamahi n-niŋ Dagbani ni.

SENIOR HIGH SCHOOL - YUMA 3

YAYILI 3 GHANA ZULIYA YELTɔYA MINI KAYA NI TAADA (ELECTIVE) SILABOSI SABBU

Tuma Zaa Nia: Karimbia ni:

1. gbaai bagsim din jendi yeltɔy'ɔmaa mini di yaɣa.
2. gbaai baɔsim din jendi nira zinli ni so zilinkom.
3. tum tuma pam n-gbaai baɔsim pahi be ni nya baɔsim sheli lahabali sabbu ni.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAɔSIM JENDA	WUHIBU MINI BɔHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 1 YELTɔY'ɔMAA	Karimbia ni tooi: 3.1.1 wuhi yeltɔy'ɔmaa ni nye sheli 3.1.2 wuhi yeltɔy'ɔmasumaɔa mini yeltɔy'ɔmatuiyirili wɔliginsim. 3.1.3 wuhi yeltɔy'ɔmahɔ balibu mini ɔa tuma	<u>Yeltɔy'ɔmaa:</u> i. yeltɔy'ɔmasumaɔa ii. yeltɔy'ɔmatuiyirili <u>Yeltɔy'ɔmahɔ balibu:</u> Bachinamdili yeltɔy'ɔmaa. Bachinɔdipahirili yeltɔy'ɔmaa. Bachibuyisirili yeltɔy'ɔmaa.	Karimba ni zaɔ bɔhisi mini labisibu n-sɔɔ bihi ka be wuhi yeltɔy'ɔmaa nahimgbana. i. Yeltɔy'ɔmaa ni tooi mali bachi dibaayi bee din gari lala ka mali bachikpani ni bachinɔdili shehira; <ol style="list-style-type: none"> 1. Naawuni mi. 2. Asuro vuhɔya. 3. Bipuy'ɔsi maa paɣirila ɔmana maa. Yeltɔy'ɔmahɔ maa mali bachikpana ni bachinɔda ka ɔa hankali pali ii. Yeltɔy'ɔmatuy'rili nyela yeltɔy'ɔmasheli din mali bachituyirili: n-ti kɔyi daam, faashee o ba kuna, nayila loori m-beni, Asuro ni yi maa iii. Karimba ni zaɔ yeltɔy'ɔmahɔ tuma zaashehi n-sɔɔ bihi ka be wuhi: Bachinamdili yeltɔy'ɔmaa Bachinɔdipahirili yeltɔy'ɔmaa ni bachibuyisiril yeltɔy'ɔmaa.	Karimbihi ni sabi yeltɔy'ɔmasumaɔa mini yetɔy'ɔtuyira dibaanu. Karimbihi ni sabi yeltɔy'ɔaayiyi ɔan mali: i. Bachinamdili yeltɔy'ɔmaa ii. Bachibuyisirili yeltɔy'ɔmaa iii. Bachinɔdili yeltɔy'ɔmaa

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 2 YELTOYILI	Karimbia ni tooi: 3.2.1 wuhi yeltoyili balibu n-jendi ŋa: bichigu ni ŋa tuma.	<u>Yeltoyili Balibu:</u> Bichigu: i. Yeltoy'gaŋa ii. Yeltoy'jeba iii. Yeltoy'bobigu <u>Tuma</u> i. Yeligu/Yeltoy'ili din tiri lahibali ii. bohigu/yeltoyili din bohi bohigu iii. zaligu iv. yekpeeni	Karimba mini bihi ni labi vihi baŋsim din jendi yeltoy'ŋmaa ka o doli soli maa n-sɔŋ ba ka be baŋ ka dama yeltoy'gaŋa mini yeltoy'ŋmasumaŋa nyela yim. Karimba ni sabi yeltɔya shehiranima ka sɔŋ bihi ka be wuhi ŋa balibu mini ŋa tuma b) Tuma: i. yeligu, bohigu, zaligu, yekpeeni ni ŋan pahi	Karimbihi ni sabi yeltɔya pia. Karimbihi ni nam yeltɔy' yiniyini n-jendi yeltɔy'jeba mini yeltɔy'bobigu.
PUBU 3 SO ZILINKOM	3.3.1 wɔligi nira maŋmaŋa yeligu mini so zilinkom sunsuuni	<u>So zilinkom:</u> - O in kuli yeli shem - So yeligu bihi bee vuhim mini zanibu bia zaŋ tum tuma	Karimba ni sɔŋ bihi ka be ti so zilinkom shehiranima: i. N ni go bieyuni o yeliya, "N ni go bieyuni" ii. Kum m-mali ti o yeliya, "Kum m-mali ti". Karimba ni sɔŋ bihi ka be lebigi nira maŋmaŋa yeltɔya ka ŋa leei so zilinkom i) O yeliya ni a sa ni go bieyuni ii) O yeliya ni kum n- di mali ba.	Karimba ni sabi nira yeligu ka bihi zaŋ ŋa leei so zilinkom.
PUBU 4 YELTOYA WOLIGIBU	3.4.1 wuhi yeltɔya wɔligibu baŋsim tuma din be yeltoyili ni. 3.4.2 pu yeltɔya n-yihi di yaya sɔŋ	Yeltoyitɔya wɔligibu baŋsim tuma: Bachikpani (S) Bachiniŋdili (V) Nigŋimdeera(O) Din wuhiri bachikpani ni nyɛ Sheli (C) Bachibuyisirili/ Bachiniŋdipahirili (A)	Karimba ni zaŋ yeltoyili balibu n-sɔŋ bihi ka be wuhi yeltɔya wɔligibu baŋsim tuma din be yeltɔya zaashɛhi yeltoy'ŋmaa ni. shehira: <u>Asuro</u> <u>laya.</u> (s) (v)	Karimba ni sabi yeltɔya anu ka bihi zaŋ (SVO) niŋ ŋa ni tu sheli.

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BOHIMBU TUMA	ZAHIMBU
PUBU 5	Karimbia ni tooi:			
a) LAHIBALI SABBU:	3.5.1 teei so'sheli be ni doli sabri: Teei toyisi Buyisibu Binsheyu maalibu ni Nangbankpeeni Lahibaya	Teei toyisi Buyisibu Binsheyu Maalibu Nangbankpeeni.	<u>Asuro</u> <u>ku</u> <u>wahu</u> <u>maa</u> . (S) (V) (o) <u>Sohila</u> <u>ti</u> <u>sa</u> <u>puhi</u> <u>naa</u> <u>maa</u> . (A) (S) (V) (O)	Karimbihi ni sabi lahibali n-jendi yeltoy' kpani sheli.
i. Teei Toyisi II. Buyisibu III. Binsheyu Maalibu IV Nangbankpeeni			Labi vihi – labi lihi sinio Haai Ahikuru (SHS3) Yayili 3 pubu 9.	
b) ZILINKOM SABBU	3.5.2 wuhi zilinkom sabbu pebu	Zilinkom tu ni di mali: i. zuyu ii. Lahibali manmana iii. Naabu.	Karimba ni bohi nya be na min wum bee n-karim zilinkom, ka doli bihi labisbu n-wuh zilinkom sabbu. Karimba mini bihi ni di alizama n-jendi din be banjsim jenda ni maa.	
	3.5.3 sabi zilinkom vielli.	Ka gbubi ladabisi: Shehira, Zia go Daambulo, Nanima, ni din pahi	Karimba mini bihi ni di alizama n-wuhi zilinkom sabbu pebu anfaani	Karimbihi ni sabi jendi yeltoy' kpani sheli.
		Yeltoya bielin'shega nan zandi hankaya dibaayi tuyiri taba, naabu kamani, n yeligu ni nye sheli m-bala.	Karimba ni ti ziliinkom sabbu zuyu ka o mini bihi labiri li karimduu puuni.	
			Karimba mini bihi ni ni di alizama n-jendi gbanj sabbu pebu maa sojsim.	Karimbihi ni sabi n-jendi gbanj zuyu sheli
c) GBANA SABBU (TUMA BOBU GBAN)	3.5.4 buyisi tuma gbanj sabbu alaama soj.	<u>Tuma gbanj pebu:</u> a. Biehgushee b. Dabisili c. Gbanj ni chani luy'sheli d. Kpinibu e. gbanj zuyu f. Gbanj manmana g. Naabu h. Yuli goribu i. Yuli	Karimba ni ti yelkpani ka mini karimbihi zag lit um tuma.	
	3.5.5 zag yeltoya nan tu ni di be tuma gbanj ni tum tuma.		Karimba mini bihi ni di alizama n-jendi pebu maa daanfaani.	
	3.5.6 sabi tuma gbanj n-jendi di Zuyu			

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŃSIM JENDA	WUHIBU MINI BŃHIMBU TUMA	ZAHIMBU
kpamba gbana	Karimbia ni tooi: 3.5.7 zaŋ yeltɔya ŋan tu n-sabi tuma gaŋ	Gbana ŋan chani ninkura sani nira karimbakpema pema bee ban dii bi mi taba vienyela gbana. <u>Kpamba gbaŋ pɛbu:</u> Biɛhigushee Dabisili Kpinibu Gbaŋ maŋmaŋa – (wuhimi ladabisi) Naabu/yuli (Zilimkom maa bi tu ni di ŋmani simli gbaŋ bee tuma bɔbu gbaŋ).	Karimba ni kahigi gbaŋ din chani ninkurugu sani pɛbu, di zinli ni di biɛhigu.	Karimbihi ni sabi n-jendi gbaŋ zuɣu sheli
d. NANGBA-NKPEENI	3.5.8 sabi doli nangbankpeeni ŋmɛbu soli	Piligibu nagbankpeeni ni jendi sheli, ŋun sayi ti mini ŋun bi sayi ti ban wumdi saawara niŋbu, ladbisi zilinli.	Karimba ni ti nangbankpeeni zuɣu ka karimbihi ŋame lala nangbankeeni maa.	Karimbihi ni sabi nangbankpeeni soŋ.
e. ALIZAMA	3.5.9 sabi nangbankpeeni n-jendi zuɣu sheli	Naabu yeltɔya din kpaŋsiri nira zaas-hee bee o chihibu nangbakpeeni ni		
	3.5.10 wuhi alizama sabbu ni doli so' sheŋa ka zaŋ li tum tuma	<u>Alizama pɛbu:</u> ŋun diri alizama yuli, ŋun diri alizama ni kuli jendi yeri sheli. Alizama tarisi/yela sunsuuni.	Karimba ni bɔ daliri ka bɔli karimbihi ayi na ka be ti kperi. Di nyaana Ka o che ka karimbihi labi zaŋ ban kperi maa bachinima n-yeli be ni di alizansheli be kperigu maa ni.	Karimbihi ni sabi be maŋmaŋa alizama.
f. LAHABALI CHURI GBANA S ABBU.	3.5 11 wuhi gbana ŋan chani lahabali churi ni ni pɛri sabiri shɛm.	<u>Lahibali churi gbaŋ pɛbu:</u> Zuɣu, gbaŋ maŋmaŋa, naabu yuli mini biɛhigu shee (talifom namba) yeltɔya din kpe jina ni. Yeltɔya din tu. Labisi yeltɔya zaŋ tum tuma	Karimba ni ti gbaŋ zuɣu ka be vihi li. Gbaŋ maa maŋmaŋa pu n-niŋ yeltɔya bɔya ni. Yeltɔya bɔyili kam tu ka di jendila gbaŋ zuɣu maa hankali yini. Naabu ni ka a labi teei yeltɔy'kpani maa ni nye sheli tuuli bɔyili maa ni.	Karimbihi ni sabi lahibali chuyu gbaŋ n-jendi; lahibali chuyu zuɣu sheli.

SENIOR HIGH SCHOOL - YUMA ANAHI 3

YAYILI 4

GHANA ZULIYA YELTOYA MINI KAYA NI TAADA (ELETIVI) SILABOSI YELTOYA BAŊSIM (LITIRICHA) MINI KAYA NI TAADA

Tuma Zaa Nia: Karimbia ni

1. deei baŋsim din jendi litricha biehigu minu zεmana yεla
2. gbaai baŋsim din be litricha bukushεja be ni yeli ni o karim ni

PUBU	NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU/BCHIMBU NEMA	ZAHIMBU
PUBU 1 ŊAHA	Karimbia ni tooi: 4.1.1 sabi ŋahili ni nye sheli 4.1.2 sabi ŋaha biehigu mini ŋa nahimgbana 4.1.3 wuhi ŋaha balibu ka di alizana jendi ŋa	Yeltoyi din bi woya ka gbubi yelimaŋli ni biehisuŋ baŋsim. Ŋahili: a) nyela yeltoy'jia b) yihiri yelimaŋli polo c) gbubi biehisuŋ baŋsim d) mali gbunni din bi yi polo, ni ŋan pahi. Ŋaha pu n-doli ŋa yelkpana.	Karimbia ni ŋahi ŋahili din dii bi kpεma ka o mini bihi kahigi di gbunni. Karimbia ni tooi ŋahi ŋaha ka sɔŋ bihi ka be yeli saha sheŋa lala ŋaha maa ni ŋahira Karimbia ni zaŋ alizama n-sɔŋ bihi ka be wuhi ŋahi sheŋa ŋan be baŋsim jenda ni maa nahingban' sheŋa. Karimbia ni che ka bihi ŋahi ŋaha pam ka o sɔŋ ba ka be pu ŋa n-doli ŋa yel'kpana i. tariŋ ii. biem iii. suyulo iv. tipawumli, ni ŋan pahi.	Karimbihi ni sabi ŋaha dibaayiyi ka wuhi saha sheŋa be ni ŋahiri lala ŋaha maa. Karimbihi ni sabi ŋaha ayi ka wuhi ŋa ni gbubi biehisuŋ baŋsim sheli. Karimbihi ni sabi ŋaha ayiyi n-jendi tariŋ mini biem.

PUBU	NIANIMA	BAŃSIM JENDA	WUHIBU/BŃHIMBU NEMA	ZAHIMBU
PUBU 1 (TUYBU) ŃAHA	Karimbia ni tooi: 4.1.4 sabi Ńaha anfaaninima	<u>Ńaha soŃdi:</u> - Ńmaari yeltŃy' woyila jia - ka yeltŃya niŃdi nyayisim - wuhi baŃsim - sayisiri nira - bŃri tibiginsim n-tiri ban mi Ńaha - yihiri yelimaŃli polo, ni Ńan pahi	Karimba mini bihi ni di alizama n-jendi Ńaha dafaaninima.	Karimbihi ni sabi Ńaha anfaaninima anu.
	4.2.1 wuhi kom bahibu ni nye sheli	Kali soli zuyu jema tuma din wuhiri yelimaŃtibo.	Karimba ni che ka o mini bihi bahi kom, di nyaŃa ka o soŃ ba ka be vihi kom bahibu yeltŃya maa.	Karimbihi ni jem kpamba m-gbaai kom bahibu baŃsim pahi ka sabi kom bahibu kari soŃ.
	4.2.2 wuhi din tahiri kom bahibu na	<u>Din tahiri kom bahibu na:</u> - paŃa kpuyibo, paŃa yi wolisira, kum yi ku ni kuli maalibu, bayiyuli maalibu, doro, chuyu puhibu, ni Ńan kpalim.	Karimba ni zaŃ alizama n-soŃ bihi ka be wuhi daliri sheŃa Ńan tahiri kom bahibu na.	Karimbihi ni sabi dalirinima pia Ńan tahiri kom bahibu na.
PUBU 2 KOM BAHIBU (KOM)	4.2.3 sabi kom bahibu anfaaninima	- YelimaŃtibo wuhibu - Yihiri nira yelimuyisira ni - BaŃsim wuhibu mini gbaabu saha, ni Ńan pahi.	Karimba ni soŃ karimbihi ka be di alizama n-jendi kom bahibu.	Karimbihi ni di alizama n-jendi kom bahibu anfaaninima jemana Ńo puuni.

PUBU	NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU/BOHIMBU NEMA	ZAHIMBU
PUBU 3 KUYA MAALIBU NI DI ANFAANI	Karimbia ni tooi: 4.3.1 wuhi daliri dibaata din che ka be maani kuya be zilieli ni 4.3.2 wuhi woliginsim din be pumpɔɔɔ kuya maalibu mini daa sa kuya maalibu sunsuuni 4.3.3 wuhi Dagbamba tieha zaŋ kpa kum polo 4.3.4 wuhi kum balibu	Be ti yeɗa ni niri bi kpiri zaa Di nyela Wuni zaligu Di zela sokam zuyu Be ni daa maani kuya shem ni be ni yi pa mmami li shem pumpɔɔɔ. Shii faabu Wuni zaligu mini yelkurilli bee tumi	Karimbihi ni zamzam kuli maalibu anfaaninima. Karimba mini karimbihi ni di alizama n-jendi daa sa mini pumpɔɔɔ kuli maalibu. Bihi ni layim boŋboŋ n-di alizama jendi be niriba ni lihiri kum shem. Boŋ kam ni sabi lahibali n-wuhi be ni gbaai sheli.	Karimbihi ni layim boŋboŋ n-wuhi daliri dibaayi din che ka be maani kuli, ka sabi payi bee n-galim li. Karimbihi ni ŋme nangbankpeen n-jendi daa sa mini pumpɔɔɔ kuya maalibu. Karimbihi ni layim boŋboŋ n-vihi nya ti tieha ni nye sheli zaŋ kpa kum polo ni che ka ti biehigu be shem. Karimbihi ni sabi jendi kum sheli din ka kuli (dibaayi). Karimbihi ni sabi jendi kum sheli din mali kuli (dibaayi).
PUBU 4 FALI DIBU	4.4.1 wuhi ka kahigi fali dibu balimbu dibaayi din be Gana ŋɔ ka ti shehiranima 4.4.2 kahigi wuhi kali soli fali dibu 4.4.3 wuhi be ni tariti ninvuy' so ŋun bi tari o fali ka kani fali sham kamani PND Fukumsi Zaligu 111 ni wuhi shem	Fali nyela niri ni kani ka che azia sheli. Bayili polo fali dibu. Mayili polo fali dibu. Ŋun diri fali Kali soli fali dibu anfaaninima mini di yel'muysira. PND Fukumsi Zaligu 111. Di anfaani ni di yelmuysira	Karimba mini karimbihi ni di alizama n-jendi kum balibu. (Di ni tooi niŋ ka o bo baŋda na ta o ti tohi ba kom. Karimba ni soŋ karimbihi ka zamzam fali dibu ni chain shem. Karimba ni soŋ karimbihi ka be wuhi waliginsim din be bayili polo fali dibu mini mayili polo fali dibu. Karimba mini karimbihi ni di alizama n-wuhi falidiri ni nye so. Karimba ni di alizama jendi kali soli fali dibu ni mali anfaani sheli ni di ni mal yel'muysira sheŋa. Karimba mini karimbihi ni di alizama n-jendi yel'muysira mini anfaani din be PND Fukumsi Zaligu 111 maa ni.	Karimbihi ni pu m-pu n-di alizama jendi falibu balibu dibaayi maa. Karimbihi ni pu m-pu n-di alizama jendi kali soli fali dibu ni mali anfaani sheli ni di ni mal yel'muysira sheŋa. PND Fukumsi Zaligu 111 mali anfaani n-gari kali soli fali dibu. A sayi ti bee a bi sayi ti.

PUBU	NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU/BŊHIMBU NEMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 5</p> <p>ƷEMANA BIEHIGU, BIEHISUŊ MINI BŊMMA NI NYAMMA YELI - MUYISIRA</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>5.5.1 wuhi Ʒemana biehisuŋ mini bŊmma ni nyamma so' sheŋa</p> <p>5.5.2 wuhi daliri sheŋa ŋan tahiri biehigu, biehisuŋ mini bŊmma in nyamma na</p> <p>5.5.3 wuhi yelimuyiara maa maaligu so' sheŋa ka di alizama jendi ŋa</p>	<p>Biehigu, biehisuŋ mini bŊmma ni nyamma yelimuyisira ŋan ni tooi yi polo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ŋmendintoli - tikpema valibu - bibihi jaymilitali - bihi kŋhibu/talima pabu - danyuribiɛyɛ - nyaanzum/yu'sayimbo, ni ŋan pahi <p>Biehigu yelimuyisiri sheŋa-shehira:</p> <ul style="list-style-type: none"> - fara - tuma kalinsi - ba ni mayuligu kalinsi - bŋri yela naŋbu - salalantaba vobu, ni ŋan pahi <p>Maaligu so' sheŋa</p> <ul style="list-style-type: none"> - bihi laamba nyaŋmi be bihi - Baŋsim/ninneesim - Zaŋ maŋa ŋmahim ninvuy'suŋ, ni ŋan pahi 	<p>Kpaŋsim bihi ka be wuhi yel'muyisiri sheŋa ŋan be be Ʒileli ni.</p> <p>Karimbihi ni wuhi daliri sheŋa ŋan tahiri yelimuyisira maa sheŋa na.</p> <p>Karimbihi ni di alizama n-jendi Ʒemana yelimuyisira maa sheŋa madlibu.</p> <p>Karimba ni kpaŋsi karimbihi ka vihi baŋ yel'muyisiri sheŋa din be be Ʒileli ni.</p>	<p>Layimmi shikuru bihi bŋŋ bŋŋ ka be di alizama n-jendi yelimuyisiri sheŋa be ni yihi maa.</p> <p><u>Layim Tum:</u> Bihi ni layim baŋ bŋŋ m-pii yelimuyisirili ka di alizama jendi</p> <p>Karimbihi ni layim bŋŋbŋŋ n-di alizama jendi yelimuyisira maa sheŋa.</p>

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBP 6</p> <p>PAYAKPUYIBO</p> <p>MINI</p> <p>PAYA</p> <p>CHĒBU</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>6.6.1 kahigi paya kpuɣibo ni nye sheli ka sabi di anfaaninima</p> <p>6.6.2 wuhi payakpuɣibo balibu</p> <p>6.6.3 sabi soviel'sheɣa niri ni yen doli bo paya/doo</p> <p>6.6.4 wuhi yela anahi ɣan tahiri paya chebu bee dooyili yibu na.</p>	<p>Payakpuɣibo:</p> <p>Doo yi bo paya hali ka o niriba ti sayi n-zaɗ o ti o, di saha paya maa leei doo maa paya ka doo mi leei paya yidana.</p> <p>Payakpuɣibo anfaani:</p> <ul style="list-style-type: none"> - zuliya nambu - Jilima/tibiginsim - Taba soɗbu ni ɣan pahi - Dagbaɗ kali soli zuɣu payakpuɣibo soya - Kootu ni payakpuɣibo <p>Kali soli payakpuɣibo.</p> <p>Fukumsi/kootu ni pay'kpuɣibo</p> <p>Musilinsi/Dolodolo pay'kpuɣibo</p> <p><u>A ni yen lihi sheli:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - paya bee doo yuma - Yurilim - Zuliya - adiini -halli ni ɣan pahi <p>Yel'sheɣa ɣan ni tooi che ka doo mini paya che taba:</p> <ul style="list-style-type: none"> - payaso ɣun bi tu ni o nye a paya kpuɣibu bee doso ɣun bi tu ni o nye a yidana kulibu - bilim - fara - adiini koɗkoba - tayiyisigu - doyim kalinisi - dabilim kalinisi - nama yi kani ni ɣan pahi. - 	<p>Karimba ni vo karimbihi ka be wuhi din nye payakpuɣibo be zileli ni.</p> <p>Karimba ni vo bihi ka be wuhi payakpuɣibo balibu din be be zileli ni.</p> <p>Karimba ni soɗ karimbihi ka be di alizama n-jendi nira ni yen lihi sheli ka bo paya bee n-kuli doo.</p> <p>Karimba ni soɗ bihi ka be di alizama n-jendi paya chebu mini dooyili yibu.</p>	<p>Karimbihi ni kperi kperigu din jendi pay'kpuɣibo.</p> <p>Karimbihi ni sabi payakpuɣibo soya anu ɣan be be zileli ni.</p> <p>Karimbihi ni layim boɗboɗ n-di alizama wuhi yela anu sheɣa ɣan tu ni niri lihi ka kpuɣi paya bee ka kuli doo.</p> <p>Karimbihi ni sabi soya ayɔbu ɣan ni che ka paya mini doo bi che taba.</p>

PUBU	TUMA NIANIMA	BAŊSIM JENDA	WUHIBU MINI BŊHIMBU TUMA	ZAHIMBU
<p>PUBU 7</p> <p>BAŊSIM DIN SABI SŊŊ</p> <p>(YELTŊYITAYIMALISI)</p>	<p>Karimbia ni tooi:</p> <p>7.7.1 wuhi karim sheli din nye yeltŊyitayimalisi.</p>	<p>YeltŊyitayimalisi nahingbana;</p> <ul style="list-style-type: none"> - sabi doli kuligu kuligu mini pubu pubu - bachinima biela n-tumdi tuma - di sheŋa bi to bihi - di mali litiricha bielima - di sabirmi be karim gbaŋ sunsuuni - kuligu kam piinimi in bachikɔb' karili 	<p>Karimba ni ʒi buknama ŋan jendi kperigu salinwoyila ni yeltŊyitayimalisi kpe karinduu ni na.</p> <p>Karimba pu karimbihi bŋŋbŋŋ ka ti be yini kam salinwoyinli buku, kperigu mini yeltŊy'itayimalisi bukunima ka be yuli ŋa bihigu ka wuhi woliginsim din be di yini kam ni.</p> <p>Karimba ni sŋŋ karimbihi ka be di alizama n-jendi yeltŊy'itayimalisi nahimgbana.</p>	<p>Karimbihi ni sabi yeltŊyitayimalisi nahingbama anahi n sŋŋ.</p>

YELKPANA ƆƆ NYELA BE NI BUYISI SHEŊA SƆŊ NI DI ZAŊ SABI LAHIBAYA

→ALAAFEE BINDIRA MINI ALAAFEE BƆBU

Yelkpana: 1. Kom ni Yiri Sheli na:

Saa
Mɔya
Biɛma
Waanawaana
Pompinima
Kom din zɔra

2. Kom daafaani zaŋ ti ninsala ni zilieli ni nirba.
3. Vuhim mini alaafee.

→ADIINI, MAŊA GBUBBU NI TI ZAAMANI YELMUƳISIRA

Yelkpana: 1. Tima Valibu yiriŋyiriŋ bipola sunsuuni: Din tahiri li na

Di barina
Di tuhi ku

2. Alaafee mini Sabita
3. Bibili Puli: Din tahiri li na, di barina ni di tuhibu.
4. Bia ŋun koŋ o ba bee o ma.
5. Saɣimbu: kom, pohim, tam, zilieli, ni ŋan pahi.
6. Ƴɔri zalibu mini Ƴɔri saɣimbu.
7. Bindira saɣimbu.
8. Sarati: loori, palli, ŋarun, sitima, buyim, ni ŋan pahi.
9. Gubu: bindirigu, kom, tam, mɔyuni binkɔbiri.
10. Bipola nachiiintieri